

Fem frågor om den jugoslaviska modellen

Av *Catherine Samary*

Innehåll

Fem frågor om den jugoslaviska modellen	1
Sökandet efter en ”tredje väg”	2
Fem grundläggande frågor	3
1. Historiens vägskäl	3
Vad gällde brytningen 1948?	4
Krisen 1956	4
Vändningen 1968	5
Avslutande anmärkningar om de historiska vägskälen	5
2. Jugoslavien – från 1950- till 80-tal	6
1950 till 1965	7
1965 års reform	8
Vändningen 1971	9
1980-talets kris	10
3. Att förstå sammanbrottet	11
Orsaker till dagens explosion	18
4. Krigen inom kriget	19
Internationellt ansvar	19
Inhemskt ansvar	20
Tes 1: ”Kommunistisk” och storserbisk aggression	20
Tes 2: En sammandrabbning mellan reaktionära nationalism, som är lika ansvariga	21
Tes 3: Separatismens fel	22
För en analys med många olika orsaker, några tankar om självbestämmande	23
Hotet mot gränserna	24
5. Självförvaltningens kris	25
Sociala frågor återuppstår i Slovenien	26
En kris för självförvaltningsprojektet?	28
Marknaden mot självförvaltningen – en ny era	30
Social frigörelse som en regleringsmekanism	31

Den jugoslaviska sjukan hemsöker det före detta Sovjetunionen. De två förbundsstaterna tycks ha sprängts på samma sätt. De har drabbats av liknande kriser. Inte minst har de liknande problem att återinföra den så kallade marknadsekonomin, dvs kapitalismen. Därför är krisen i Jugoslavien en spegel av den ”faktiskt existerande socialismens” sammanbrott i allmänhet. På många sätt har erfarenheterna från Jugoslavien under de senaste årtiondena förbådat många av de konflikter och motsättningar, som senare uppstått i övriga Östeuropa och Sovjetunionen.

Men Jugoslaviens kris är inte bara den allmänna krisen för länderna i öst. Den har sin egen historia:

- Slovenien och Kroatien tvångsannekterades aldrig till Jugoslavien, som de baltiska republikerna till Sovjetunionen;
- Tito-regimen stod upp mot Stalin;
- Det har inte existerat någon "kommandoekonomi" i Jugoslavien på flera årtionden. Därför måste orsaken till att den jugoslaviska federationen – som inte var något "folkets fängelse" – exploderade, tolkas på ett eget sätt.

Det är också nödvändigt att göra en särskild balansräkning över den ekonomiska krisen i Jugoslavien. Dagens marknadslösningar har tagit fasta på det jugoslaviska självförvaltnings-systemets misslyckande.

Detta misslyckande innebär, sägs det, ett misslyckande för varje försök till en "tredje väg" mellan kapitalism och stalinism. Många hävdar att "marknadsekonomin" måste införas *i stället för* självförvaltningen, eftersom självförvaltningen visat sig ineffektiv på marknaden.

Sökandet efter en "tredje väg"

Det är viktigt att ge sig in i denna debatt, om man fortfarande anser det nödvändigt och möjligt att söka efter en tredje väg – en väg som avvisar såväl "den faktiskt existerande kapitalismen" som de byråkratiska missfostren.

Nyliberalismens värsta terrormetod är att hävda att det inte finns något val och att historien har nått sitt slut. Paradoxalt nog går den hand i hand med den vulgära ödesbestämda historiesynen, determinismen i det som kallades marxism i den gamla stalinistiska vadden. Enda skillnaden är att svart har blivit vitt och tvärtom.

Självklart är inte allt möjligt i ett givet historiskt sammanhang. Men den jugoslaviska revolutionen försökte verkligen finna en lösning på verkliga problem. Det var nödvändigt och möjligt att medvetet kämpa emot den kapitalistiska logik, som gjort det första Jugoslavien under mellankrigstiden till ett halvkolonialt beroende, underutvecklat och diktatoriskt styrt land. Det var nödvändigt och möjligt att utmana marknadens herravälde, och i stället låta samhällets val styras av solidaritet och omsorg om en regional, materiell, social och kulturell utveckling. Det var nödvändigt och möjligt att stödja sig på folket för att stå emot Stalin och slåss mot den parasitära byråkratins diktatur. Det var nödvändigt och möjligt att ena olika folkslag kring ett gemensamt mål och göra slut på krigen mellan folken. Hör dessa problem bara till historien?

I verkligheten visar exemplet Jugoslavien, om man inte begränsar sina studier till det senaste årtiondet, hur välgrundade dessa mål var. Jugoslavien reste sig ur underutvecklingen, förbättrade levnadsstandarden, stod emot Stalin och gjorde verkliga nydaningar i sökandet efter en sorts planering, som skulle lämna utrymme för andra än staten att ta ekonomiska initiativ. Men till exemplet hör också det slutgiltiga nederlaget.

Vi kan sammanfatta hela vår tolkning av nederlaget med en bärande idé: Det var den vacklande och nationellt begränsade brytningen med stalinismen som var orsaken till detta misslyckande, och som i grunden försvagade Jugoslaviens möjligheter att erbjuda ett alternativ till kapitalismen. ***Det är därför som det inte var en verklig tredje väg.*** Men det betyder inte att en tredje väg inte behövdes (och behövs).

Det finns två sätt att se på en halvhjärtad brytning. Vi kan lära oss lika mycket av halva framgångar som av fullständiga misslyckanden, om vi bara gör oss möda att studera dem. Titoårens erfarenheter ger ledtrådar, mer ledtrådar än Mao Zedongs Kina, till hur en tredje väg skulle ha kunnat se ut. Eftersom den jugoslaviska brytningen med Stalin inträffade tidigare och i ett annat geopolitiskt sammanhang, rättfärdigade de jugoslaviska ledarna sig genom att åberopa ryska revolutionens och arbetarrådsmaktens frihetssträvanden från 1917,

eller Pariskommunens kamp mot staten 1871. De stödde Marx mot Stalin (och inte Stalin mot Chrusjtjov, som Mao gjorde). Visst var de officiella talen demagogiska, visst var demokratin begränsad – men det fanns ändå ”ett visst mått av frihet”, som gjorde det möjligt att göra rika erfarenheter och utveckla ett kritiskt tänkande.

Det är därför som det jugoslaviska ”fallet” är mer allmängiltigt än andra i öst. Det illustrerar också tydligt de historiska ”vägskäl” som vi kan se i hela östblockets historia. Det finns korsvägar där historien kunde ha tagit en helt annan väg. I Jugoslaviens fall handlar det bland annat om försöken att bilda en socialistisk federation eller konfederation på Balkan, kriserna 1956 och 1968...

Fem grundläggande frågor

Detta inlägg vill vara ett bidrag till nödvändiga diskussioner kring fem centrala punkter:

1. Mot en ödesbestämd, historiesyn försöker jag beskriva de avgörande ögonblick när andra vägar stod öppna.
2. Ett bokslut över de olika faserna i Jugoslaviens utveckling.
3. En diskussion om orsakerna till sammanbrottet i dag, som går utöver de klichéer som alltför ofta förs fram.
4. En förklaring av kriget, som oavsett tillfälliga kompromisser, kan blossa upp igen och sprida sig till Västeuropa – en förklaring som inte ger en utan flera orsaker till kriget.
5. Som en slutsats, några tankar om krisen för självförvaltningssystemet, när det inte längre finns verkliga alternativ.

1. Historiens vägskäl

Brytningen 1948 mellan Stalin och Tito är inte bara en brytning mellan två individer, och den berörde inte bara Sovjetunionen och Jugoslavien. Den följdes av massutrensningar i hela Östeuropa för brottet ”titoism”, som en fortsättning på de tidigare utrensningarna för ”trotskism”. De styrande kommunistpartierna i Östeuropa påverkades, liksom många andra.

Men ledarna för den jugoslaviska revolutionen hade använt sig av samma stalinistiska metoder som Stalin i Sovjetunionen mot sin egen inhemska opposition. Tito hade sagt sig vara ”världens främste stalinist”. I hans land var kritik mot det stalinistiska Sovjetunionen förbjuden och bestraffades, fram till och på det jugoslaviska kommunistpartiets (JKP) femte kongress 1948, då det gjordes ett slutligt försök att undvika brytningen.

I själva verket var den jugoslaviska revolutionens seger den första krisen för stalinismens herravälde inom den världskommunistiska rörelsen. För det första, därför att jugoslaverna inte respekterade Jaltaavtalet från 1945, vilket slutits av de ”tre stora” (Stalin och de allierade regeringarna i USA och Storbritannien) bakom ryggen på alla berörda folk. Jaltaavtalet skulle gälla efter krigsslutet och delade upp världen i intressesfärer. Det placerade Jugoslavien under västvärldens inflytande (åtminstone till 50 procent).

För det andra, respekterade de jugoslaviska ledarna inte Kremls direktiv om hur den anti-fascistiska kampen skulle föras. De direktiven gick i linje med Sovjetunionens utrikespolitik, och innebar att Stalin (liksom de allierade) föreslog en allians med de serbiska rojalisterna, chetnikerna. Den linjen var i stort sett ogenomförbar. Chetnikerna prioriterade ofta anti-kommunismen framför antifascismen. De vände sig dessutom bara till de serber som slöt upp bakom den tidigare regimen.

Partisanerna däremot kunde segra mot den nazistiska ockupationsmakten och dess allierade (framför allt det kroatiska Ustasja), dels därför att de bröt med den storserbiska ideologin och

stoppade kriget mellan folkgrupperna, och dels därför att de kombinerade kampen mot ockupanterna med en nationell och social kamp mot den gamla regimen.

Vad gällde brytningen 1948?

Under motståndet mot den nazistiska ockupationen, hade AVNOJ (det antifascistiska federala rådet som bildats av JKP) utropat en underjordisk provisorisk regering baserad på den dubbelmakt som skapats av den väpnade kampen. Det hade de gjort mot Stalins upprepade och alltmer uppretade rekommendationer.

För Stalin innebar det ett verkligt sabotage mot hans diplomati. Att de kommunistledda partisanerna var överlägsna chetnikerna och populärare än de stod klart för Sovjetunionens västallierade. Stalin kunde därför inte förneka det. Men han försökte med alla medel – politiska, ekonomiska och med rent förtryck – att ta kontroll över partisanernas kamp. Här var Kominform, som hade sitt kontor i Belgrad, ett användbart instrument.

Den viktigaste orsaken till att Stalin bröt förbindelserna med Jugoslavien var utan tvivel den jugoslaviska revolutionens effekter i hela regionen. *Ty arbetarpartierna i regionen började diskutera en socialistisk konfederation på Balkan (eller till och med inkluderande Donauområdet)*. Det skulle ha kunnat bli den första ”alternativa vägen” i historien. I en sådan konfederation skulle de jugoslaviska republikerna, Bulgarien och Albanien ha kunnat ingå.

Bulgaren Dimitrov var naiv nog att avslöja detta för Pravda och tvingades sedan göra självkritik. Stalin försökte först få igenom sin egen version av konfederationen, som en union mellan (ett centraliserat) Jugoslavien och Bulgarien – en statsbildning han trodde att han skulle kunna kontrollera bättre. Men i sista hand föredrog han att sabotera planerna. Han hetsade mot den ”titoist-fascistiska imperialistiska klicken”, och genomdrev en total ekonomisk blockad av Jugoslavien från ”syster”-länderna, som tvingats in i ledet. Jugoslavien lämnades ut till fienden. Omedelbart efter kriget kunde västmakterna, som i Europa själva var illa tilltygade, knappast hysa några större förhoppningar om att ändra den unga jugoslaviska regimen karaktär. Den hjälp väst gav syftade till att göra det lättare för Jugoslavien att opponera sig mot Sovjetunionen. På så sätt kunde väst försvaga Kreml och påverka Jugoslaviens utrikespolitik. Men västmakterna hade ingen bas inom Jugoslavien som kunde hejda den samhällsomvandling som kommunistpartiet höll på att genomföra.

När den jugoslaviska gränsen stängdes för grekiska motståndskämpar och regeringen vacklade i sin inställning till Koreakriget 1950-53, var det tveklöst en politisk betalning för västbiståndet. Men samtidigt försökte den jugoslaviska regimen stärka sin sociala bas och landets motståndsförmåga. Till det bidrog det tidiga 50-talets planerade intensiva industrialisering och självförvaltningssystemet som infördes uppifrån. Av samma skäl genomfördes avkollektiveringen av landsbygden 1953 efter en period av tvångskollektivering.

Tito, som var helt på det klara med faran med ett långvarigt beroende av USA, återupprättade förbindelserna med Sovjetunionen så snart som möjligt efter Stalins död (och gick då miste om USA:s militära bistånd). Olyckligtvis fick jugoslaverna flera gånger erfaras, att ett alltför stort beroende av Sovjetunionen också hade sina risker.

Krisen 1956

Händelserna 1956 visade på faran. Det var ett avgörande ögonblick, då historien för andra gången skulle ha kunnat ta en alternativ väg för alla länder i Östeuropa. Det året utbröt antibyråkratiska revolutioner i Ungern och Polen efter Chrusjtjovs rapport om Stalins brott. De nya arbetarråden i Ungern och Polen hyllades av den jugoslaviska regimen, som ett

exempel på att det egna självförvaltningssystemet hörde hemma i varje socialistiskt system. För de jugoslaviska kommunisterna rättfärdigade revolterna deras egen brytning med Stalin.

Det var under denna period, i detta sammanhang och med denna inriktning som de jugoslaviska arbetarrådets första kongress ägde rum. Men de jugoslaviska ledarna kring Tito hade en vacklande och tvekande inställning till Chrusjtjov som offentligt hade återupprättat dem, och de accepterade därför slutligen den sovjetiska interventionen i Ungern och mordet på Imre Nagy. Händelserna ledde ändå till nya spänningar det sovjetiska kommunistpartiet kom inte till kongressen 1958. De ekonomiska förbindelserna stryptes åter.

Den sovjetiska interventionen i Ungern ledde alltså till att den jugoslaviska regimen föstes än närmare den kapitalistiska världen. Samtidigt fick självförvaltningsorganen utvidgade rättigheter, vilket fördjupade de inre motsättningarna i systemet (mer om detta senare).

Vändningen 1968

Det är slående att 1968 återigen var en av dessa internationellt betydelsefulla tidpunkter, då alternativa vägar korsade varandra i Jugoslavien. De krav som vänsterintelligentian då förde fram vittnar om detta: den krävde "självförvaltning, nerifrån och upp", slut på de byråkratiska privilegierna och stopp för de okontrollerade privatiseringarna.

Antalet arbetarstrejker mot marknadsreformerna ökade efter 1965, studentrörelsen krävde självförvaltning och en internationalistisk socialism i juni 1968. Om dessa rörelser lyckats, kunde de ha påverkat Prag-våren och den massomfattande antistalinistiska rörelsen i Tjeckoslovakien.

Efter 68-rörelsen och den "kroatiska våren" 1971, ledde förtrycket under 1970-talet till att intelligentian helt bröt med regimen, och också med marxismen. Den antog att arbetarna av sociala skäl liksom marxisterna av ideologiska skäl skulle förkasta de marknadsreformer, som nu förhärlijades som enda alternativet till byråkratisk centralism.

Reformerna gav upphov till ekonomisk obalans och spänningar. Enligt den här skolan av intellektuella (som var en föregångare till den senare, extremt marknadsvänliga vågen under 1980- och 90-talet), berodde det inte på att marknaden släppts alltför fri samtidigt som det saknades ekonomisk och politisk demokrati. Det var tvärtom många som menade att det behövdes ännu radikalare marknadsreformer och mer demokrati. Men de såg demokratin som något som stod i motsättning till självförvaltningssystemet.

De sovjetiska stridsvagnarnas inmarsch i Prag 1968 var en politisk chock för hela Östeuropa, vars ekonomier samtidigt stagnerade. På så sätt byggdes det upp en politisk, ekonomisk och ideologisk kris som under 1980- och 90-talen skulle bli en kris för hela det socialistiska projektet.

Avslutande anmärkningar om de historiska vägskälen

Som avslutning på denna artikel vill jag understryka fem punkter:

1. Först och främst måste man betona Sovjetunionens centrala ansvar. Det gäller staliniseringen (dvs att enpartistaten befästes och regimen byråkratiserades), utrensningarna som genomfördes i många länder på order från Moskva, den ekonomiska utpressningen mot de "allierade bröderna", Sovjetunionens väpnade interventioner 1948, 1956 och 1968. Allt detta understryker att *orsakerna till det jugoslaviska misslyckandet främst är politiska*.

2. Varje vändpunkt fick konsekvenser i hela regionen, och ibland även internationellt. Det är viktigt eftersom en "tredje (socialistisk) väg" bara hade kunnat bli mänskligt och ekonomiskt attraktiv genom sin politiska och ekonomiska demokrati och effektivitet, och bara hade

kunnat stå emot internationella påtryckningar från de två blocken, om den genomförts i hela regionen.

3. Den jugoslaviska revolutionen var alltså oerhört beroende av den internationella utvecklingen, framför allt inom Europa. Samtidigt kunde den också påverka händelseförloppet – vilket den också gjorde vid flera tillfällen, bland annat genom att inspirera självförvaltningsanhängare inom arbetarrörelsen i Väst. Det är därför som vi måste studera det speciella med Jugoslaviens historia.

Den jugoslaviska revolutionen var inte ”konstgjord”, artificiell, som många säger idag om den ryska oktoberrevolutionen, och kanske om alla revolutioner. Men redan från början präglades regimen av stalinistiska och byråkratiska metoder, liksom av bristande erfarenheter och omdöme inför verkliga svårigheter. Även på det inhemska planet är det alltså framför allt **politiska** orsaker till framgångar och misslyckanden. Det gör det möjligt för oss att föreställa oss vad som kunde ha hänt i går och vad som kan hända i morgon, med andra politiska förutsättningar.

4. Revolutionen lovade samhällsekonomiskt framåtskridande och nationella rättigheter. Om man jämför med den kapitalistiska och storserbiska perioden under mellankrigstiden uppfylldes också detta till stora delar. ***Det är också orsaken till att Stalin misslyckades att underkuva den jugoslaviska regimen.***

5. Så kan vi också förstå motståndskraften mot kapitalistiska påtryckningar. När Stalin ”bannlyste” de jugoslaviska kommunisterna, räknade han kallt med att verkligheten snabbt skulle motsvara förtalet och att Jugoslavien skulle gå över till det kapitalistiska lägret. Men samtidigt som det fanns ett tryck i den riktningen under marknadsreformerna, ***inleddes en verklig utveckling till kapitalism först när den totala krisen bröt ut.***

Den försämrade levnadsstandarden och ifrågasättandet av de nationella och sociala rättigheter som vunnits efter 1945 banade – i avsaknad av ett socialistiskt alternativ – vägen för en återgång till kapitalism. Samtidigt sprängdes den nationella jämvikt mellan folkgrupperna som funnits tidigare.

Krisen i Jugoslavien härrör från början av 1980-talet, när en kraftig åtstramningspolitik genomfördes för att betala den stora utlandsskulden. De sociala och nationella rättigheterna angreps.

Men misslyckandet uppstod inte ur tomma intet – det måste förstås som ett misslyckande för hela det jugoslaviska **systemet**.

2. Jugoslavien – från 1950- till 80-tal

Självklart är självförvaltningen och federalismen i Jugoslavien två system som kan studeras vart och ett för sig. Poängen här är att betona att det finns ett nära samband mellan deras framväxt. Så snart brytningen med Stalin genomförts, kom just federalismen och självförvaltningen att utgöra det speciella i ”titoismen”. De har också en gemensam historia.

Att bryta med Sovjetunionen, det tidigare förhålligade ”socialistiska fosterlandet”, var ingen bagatell 1948. Självförvaltningen infördes, som tidigare nämnts, för att stärka regimen bas, under den period då landet isolerades av sovjetblocket. Från den stunden utgjorde självförvaltningssystemet ett grundläggande och varaktigt sätt att legitimera Titos regim. På samma sätt blev det nödvändigt för partiet att ta upp den nationella frågan. Partiet hade aldrig kunnat segra i kampen om makten utan att organisera först folkarmén, och därefter den nya staten, federalt.

Sammantaget var alltså regimens hörnstenar: ökade rättigheter för självförvaltningssystemet, ökade rättigheter för delrepublikerna samt en höjd levnadsstandard. Men vilket var förhållandet mellan självförvaltningen, republikerna och det federala partiet/staten när det gällde att fatta ekonomiska och politiska beslut?

De kommunistiska ledarna var mycket pragmatiska, såväl när det gällde självförvaltningen som de nationella rättigheterna. Men de var pragmatiska inom ramen för enpartisystemet, som trots den ökande nationella söndringen bevarades fram till 1989.

Titoledningen besvarade alltid protester underifrån med en kombination av förtryck och eftergifter. Det innebar i praktiken att självständiga rörelser förbjöds, oavsett om de var fackföreningar, nationella eller politiska rörelser.

Men eftersom det uppstod konflikter inom alla dessa områden, frångicks det administrativa planeringssystemet alltmer. Det lämnades utrymme för andra initiativ och företagens, republikernas och provinsernas makt ökade. Allt detta skedde emellertid utan politisk pluralism, utan debatter mellan alternativa program, utan verklig öppenhet, utan att utmana partiets maktmonopol, utan erkända tendensrättigheter inom partiet, utan demokratisering av staten eller planeringen. Det fanns inte heller tillräckligt många möjligheter till kontroll och utvärdering för att förhindra byråkratiseringen. Marknadsdecentraliseringen kom att förstärka byråkratin snarare än att försvaga den.

Arbetarnas självförvaltningssystem, republikerna och provinserna fick allt större laglig makt vid varje institutionell förändring fram till Titos död 1980, vilken sammanföll i tiden med den ekonomiska krisen. Men för att se hur verklig och effektiv deras makt var måste man titta på politiken och på hur ekonomin styrdes. Det gäller förhållandet mellan planen, marknaden och det politiska systemet. Utan att gå in på detaljer, måste jag nämna att förhållandet mellan dessa tre faktorer förändrades under de tre viktigaste reformperioderna. Här ska huvuddragen i dem sammanfattas.

1950 till 1965

Under denna period skedde fortfarande en central planering av de viktigaste strategiska målen i ekonomin. Planen stod över såväl självförvaltningssystemet som republikerna. Partiet och staten var fortfarande federala, och uppbyggda med en centralmakt som stod över republikerna. Samma centralmakt stod också över självförvaltningssystemet (som i själva verket var en form av maktindelning mellan lokala myndigheter, företagsledningar, arbetarkollektiv och fackföreningar). Ramarna för denna maktindelning sattes av normer, priser, skatter och krediter, vilka fastställdes genom politiska beslut. Detta var de nya planeringsinstrument som ersatte de gamla kommandona ovanifrån. Förutom normer för hur vinsten skulle fördelas mellan företagets olika fonder, var företagen självfinansierade och investeringsbesluten fattades lokalt.

Men det fanns även en statlig stödpolitik som subventionerade inhemska energikällor, och en vinstbeskattning som begränsade självfinansieringen och gjorde företagen beroende av centralt utbetalda krediter. Dessa krediter berodde i sin tur på vilka sektorer som var prioriterade – här spelade bankerna en central roll för att genomföra planen.

De spänningar som uppstod mellan självförvaltningssystemet och staten och mellan republikerna och staten förhindrade ändå inte att levnadsstandarden verkligen höjdes. Segern över fascismen, därefter motståndet mot Stalin och slutligen den höjda levnadsstandarden stärkte kommunisternas makt. Socialismen ansågs vara målet och det jugoslaviska samhället nagelfors av kritiska marxister, som hade ett stort inflytande bland intelligentian och ungdomen.

Landet hade en av de högsta ekonomiska tillväxttakterna i världen (över 10 procent under hela 1950-talet). En av de klyschor som ofta hörs i dag är, att tillväxten bara berodde på det internationella biståndet till Titoregimen. Stödet till Polen under 1980-talet var lika omfattande, men landet drabbades ändå av ökade skulder och en förvärrad kris. Med andra ord, stödet förklarar ingenting.

Det avgörande är hur det används och hur systemet fungerar. Fram till mitten av 1960-talet förändrades inriktningen på den löpande planeringen märkbart, vilket (från 1955) gynnade konsumtionen och jordbruket. Hela regioner industrialiserades för första gången och handeln utvecklades, utan att skulderna samtidigt ökade. Detta var systemets trumfkort.

Men det är också sant att det inte skedde utan byråkratiskt slöseri, skrytinvesteringar och ibland till vansinniga kostnader. Under mitten av 1900-talet krävde allt fler och med olika argument att marknaden skulle få större spelrum.

För ”marknadssocialismens” anhängare skulle en självförvaltning, som befriats från planens och statens tvångströja och underkastats konkurrensens lagar, vara mer effektiv. Samtidigt försvarade de en snabbare tillväxt i de rika republikerna. De såg planens omfördelande funktion som byråkratisk och ville att den skulle upphöra. Vissa ekonomer hävdade att den snabba industrialiseringen möjliggjorde ett minskat skydd för utrikeshandeln. På så sätt skulle trycket från världsmarknaden tvinga fram en mer produktiv ekonomi. Regimens ledare, å sin sida, såg marknadsreformerna som ett sätt att upprätthålla enpartisystemet, samtidigt som lokala rättigheter skulle tillåtas öka (och på så sätt skulle deras egen makt på nytt legitimeras).

1965 års reform

Reformen 1965 använde kapitalistiska metoder, och lät trycket från världsmarknaden öka på en ekonomi, som i sig var ickekapitalistisk. Samtidigt fortsatte enpartistyret i olika former.

De självförvaltande företagen befriades från planens strikta ramar, men utsattes alltmer för ökad konkurrens mellan företagen och på världsmarknaden (genom förändringar av pris-systemet och minskade subventioner). Företagen och republikerna fick också ökad makt på statens och partiets bekostnad, men byråkratin inom staten och partiet parasiterade på och kontrollerade de allt större marknadsinslagen, som fortfarande verkade inom en icke-kapitalistisk ram.

Arbetslösheten i Jugoslavien berodde vid denna tid vare sig på avskedanden eller konkurser, utan på felaktiga eller otillräckliga investeringar och på att marknadsmekanismerna ledde till färre nyanställningar. Arbetarna på fabrikerna kunde fortfarande utnyttja sin rätt att anställa och avskeda för att garantera anställningstryggheten. Det fanns ingen kapital- eller aktie-marknad. Det var bara möjligt att berika sig på andras arbete i företag med färre än fem anställda, och olagliga privatiseringar var mycket impopulära.

Det var arbetarråden som bestämde över företagsvinsterna. Även om företagsledningen till stora delar lade beslag på denna rättighet och även om den av många sociala, kulturella och politiska skäl gjordes rent formell, dämpade den utan tvivel de utländska investerarnas entusiasm. Samägda företag (med 49 procent utlandsägt) tilläts, men de var undantag.

Mellan 1968 och 1971 uppstod en rad konflikter, såväl vertikalt (mellan arbetare och företagsledning) som horisontellt (på grund av marknadens orättvisor). Samtidigt som lokala strejker bröt ut på många håll, kritiserade 1968 års studentrörelse marknadsreformerna. Förutom internationalistiska krav (mot USA:s krig i Vietnam), riktades kraven mot kapitalismen och byråkratin: ”självstyre, nerifrån och upp”, ”nej till den röda borgerligheten”, stopp för privatiseringarna, nej till marknadsförhållanden inom främst utbildning och kultur, nej till ökande orättvisor.

Men i de rika republikerna gick de nationella kraven i motsatt riktning: för ökad finansiell, ekonomisk och politisk självständighet, mot "Belgrads" omfördelningspolitik. Kraven riktade sig alltså inte bara mot "centrum" utan också mot Serbien, där detta centrum låg. De stora skillnaderna i levnadsstandard ökade. Konflikter utbröt mellan republikernas regeringar och den federala regeringen om hårdvalutan (detta berörde framför allt Kroatien, som med sin långa kust lockade många turister).

Reformen gynnade dem som hade en stark ställning på marknaden, samtidigt som de övriga inte accepterade spelreglerna. Inflationen ökade. De olika fördelnings- och inkomstsystemen råkade i konflikt: skulle arbetarnas inkomster styras efter "arbetsinsats" eller efter försäljningsresultat på marknaden? Till detta kom att inkomster och varor fördelades efter ställning i hierarkin.

Vändningen 1971

Efter strejkvågen och studentrörelsen i slutet av 1900-talet, blev den "kroatiska våren" 1971 startpunkten för den sista vändningen under Titotiden. Alla de liberala strömningar, som dithills hade burit upp den officiella linjen, undertrycktes. Men förtrycket drabbade alla oppositionella, oavsett om de var nationalistiska eller marxistiska. Partiet gynnades i sin "ledande roll" genom valsystemet. Arméns roll i statsapparaten stärktes. Det var ena sidan av myntet.

På den andra sidan fanns den nya "lagen om församhälleligat arbete" och 1974 års konstitution, som förändrade landet i riktning mot en konfederation. Återigen stärktes arbetarnas, republikernas och provinsernas rättigheter som svar på trycket underifrån. Eftergifterna kom sedan man krossat de sista resterna av en självständig organisering.

Arbetarnas rättigheter stärktes genom ett nytt system för att reglera samarbetet mellan "det församhälleligade arbetets grundorganisationer". Den centrala politiska byråkratin stödde sig i praktiken på arbetarna. Detta missgynnade teknokraterna ute i företagen och bankerna, vilka fått ökad självständighet genom reformerna.

Det nya systemet för styrning av "basorganisationerna" innebar att egendomarna tillhörde alla och ingen: vare sig staten, företagen eller företagsledningarna, utan "samhället". Detta delegerings- och planeringssystem hade således tagit intryck av den (undertryckta) marxistiska vänsterns kritik, men i avsaknad av en verkligt demokratisk diskussion karikerat och förvridit dess idéer. Det uppsplittrade systemet med lokala "feodalherrar" blev ineffektivt, eftersom det saknade regleringsmekanismer och helhetssyn. När det inte fanns en verklig öppenhet och demokrati, förstärktes alla inslag av lokal och regional trångsynthet och egoism.

Man tog också hänsyn till de nationella rörelsernas krav i den nya konstitutionen, som innebar ett stort steg mot en konfederation. Tito förberedde perioden "efter Tito" genom att införa ett kollektivt ledarskap för att lösa den "etniska nyckelfrågan". Republikerna och provinserna skulle oavsett storlek bli representerade i ledningen, presidentposten skulle rotera en gång per år och en vetorätt infördes. Det progressiva draget i konstitutionsändringarna förfuskades än en gång eftersom demokratin brast. Det saknades mekanismer för att garantera en helhetssyn bortom särintressena. När krisen blev tydlig, fungerade systemet så dåligt att även de progressiva dragen förkastades.

1970-talet var det sista årtiondet med ekonomisk tillväxt. Men tillväxten grundades på avsevärd utländsk och inhemsk skuldsättning. Liksom i många "syd"-länder berodde en mycket stor del av skulden på de stigande oljepriserna. Eftersom oljan var så billig under 1900-talet, exploaterades aldrig de jugoslaviska kolfyndigheterna fullt ut. Landet tvingades in i långsam och smärtsam omvandling. När de mäktiga kapitalistiska länderna drabbades av den ekonomiska krisen, fick de östeuropeiska länderna och Jugoslavien, på samma sätt som alla andra "perifera" länder, stora lån för att finansiera den omfattande importen.

Den jugoslaviska regimen minskade under den sista vändningen innan krisen sitt beroende av den kapitalistiska världen genom att öka handeln med COMECON-länderna, de så kallade socialistiska ländernas ”gemensamma marknad”.

Men handeln skedde i hög grad som ren byteshandel, även om den räknades om i hårdvaluta. Jugoslavien exporterade mycket till öst, men hittade inte så mycket att importera.

Banksystemet var underordnat de skuldsatta företagen samt de lokala och regionala regeringarna. En ”Akta-dig-för-Storebror”-attityd utvecklades utan att någon försökte minska slöseriet. Regioner med traditionell industri ökade sitt försprång gentemot dem som saknade industri och inriktade sig alltmer på handel med Västeuropa. Den allra största delen av skulden var till länder med hårdvaluta.

Under 1970-talet lades således grunden – den moraliska, ekonomiska, samhällsekonomiska och nationella – för en total kris.

1980-talets kris

Skuldbördan var priset för ökad ineffektivitet. Men den förvärrades genom det slumpartade intåget på världsmarknaden, utan kontroll och utan gemensamma prioriteringar. Räntorna steg, dollarkursen ökade. Sammantaget med det faktum att den internationella handeln fördes med de rikaste länderna gjorde det skuldbördan blytung (utan något hopp om lättnad) och landet utsattes för Internationella valutafondens direkta påtryckningar.

Självförvaltningssystemet skyddade fortfarande konkursfärdiga företag från att gå omkull eller avskeda anställda. Anhängarna av den fria marknaden lade därför skulden för ineffektiviteten på självförvaltningen. Men för dem, och bakom dem kreditgivarna, krävde marknadens lagar en federal stat som var stark nog att betvinga inte bara självförvaltningssystemet utan också republikernas och provinsernas regeringar. Dessa regeringar försökte i sin tur att öka sitt stöd genom att vädja till nationalistiska känslor.

Krisen försvagade alltså både självförvaltningssystemet och republikernas regeringar, just då den federala regeringens huvudmål var åtstramningspolitik och skuldavbetalning.

Eftersom regimen hörnstenar föll samman, var det naturligtvis också en kris för ”socialismen”, en politisk och moralisk kris som förvärrades genom korruptionen och karriärismen i partiet och staten. Under 1970-talet hade byråkratin förtryckt de mest framstående intellektuella. Under 1980-talet lämnade arbetarna partiet i stora skaror.

Fram till 1989 var krisen i Jugoslavien framförallt ett resultat av interna motsättningar. Intresset var svalt för Gorbatsjovs reformer, eftersom de i många avseenden redan prövats. I Slovenien infördes tidigare än i andra republiker en viss demokratisering av det politiska livet, och demokratiska rörelser som accepterades av de reformvänliga kommunisterna växte fram. Men när partiet och staten slutligen exploderade och flerpartisystem uppstod 1989-90, skedde det under tryck av upproren underifrån i Östeuropa vid samma tid. Krisen för de socialistiska värderingarna fördjupades i takt med att medvetenheten om att alla de så kallade socialistiska staterna kollapsat.

Kapitalismens återinförande visade sig vara ett lika stort hot om samhällsekonomisk och kulturell tillbakagång, men också lika svårt att genomföra i Jugoslavien (Slovenien och Kroatien) som i Polen. Regeringar byttes ut och ersattes av regeringar, som försökte förändra staten och produktions- och egendomsförhållandena.

Men på vilken nivå (republikansk, federal) skulle kapitalismen återinföras? Vilken statsmakt och vilka samhällsskikt skulle tjäna på detta återinförande? Det är samma frågor som ställs i det före detta Sovjetunionen. Den jugoslaviska federationens upplösning har gynnat

delrepublikernas regeringar. Men för närvarande har de samhällsekonomiska frågorna hamnat i bakgrunden (delvis med undantag för Slovenien) på grund av det – ännu inte förklarade – krig som sprider sig. Kriget har flera orsaker.

3. Att förstå sammanbrottet

För att förklara Jugoslaviens dramatiska sammanbrott genom en rad etniska, militära konflikter måste man ta upp många olika frågor.

Det första steget till en förståelse är att rensa bort alla de klichéer som vi möter i massmedias bevakning av kriget.

Var Jugoslavien en konstgjord stat?

Nej, men...

Nej. Projektet att ena Jugoslavien hade många rötter och många skäl. Det föddes på 1800-talet inom en del av intelligentian, särskilt i Kroatien, som ett resultat av förtrycket mot de sydslaviska folken och deras motstånd mot detta.

Det var ett politiskt och ett kulturellt projekt. Det fanns till exempel rörelser som ville ena språken. Det första uttrycket för den här tanken var den ”illyriska” rörelsen. Namnet gick tillbaka på de kortlivade ”illyriska” provinser som Napoleon upprättade 1809-13 på områden som erövrats från Österrike och Venedig. Rörelsens syfte var att samla de slaver – kroater, slovener, serber i Vojvodina, slaver i Bosnien-Hercegovina – som befann sig i det österrikisk-ungerska kejsardömet. Slutmålet var att nå självständighet.

I början av 1900-talet hade det serbiska kungariket blivit självständigt och vunnit sådan politisk och militär prestige, att det stärkte tanken att det skulle gå att samla alla sydslaver i en stat.

Världskriget 1914-18 ledde till att ottomanska riket och Österrike-Ungern, vilka dominerade i Centraleuropa och på Balkan, föll ihop. Efter kriget blev det möjligt att, med stormakternas stöd, bilda det första ”Serbernas, slovenernas och kroaternas kungarike”, vilket sedan tog namnet Jugoslavien 1929.

Den nya staten gjorde det möjligt för de serber som flytt från ottomanskt välde till Österrike-Ungerns gränsområde, kallat ”krajina”, att återförenas med andra serber.

Under Österrike-Ungerns välde hade slovenerna hotats med ”förtyskning” och kroaterna med ”förungrande”. De hade inte kunnat bilda självständiga stater på 1800-talet. Enandet av de sydslaviska folken var enda sättet för dem att nå nationell frigörelse.

Med andra ord, ***motstånd mot utländskt förtryck var i hög grad det kitt som höll den jugoslaviska tanken ihop.*** Det gällde också efter brytningen mellan Jugoslavien och Sovjetunionen 1948, då det gällde att enas mot Stalin och risken för militär intervention från Kreml. Samma fara utnyttjades åter av Tito 1968, under den sovjetiska invasionen av Tjeckoslovakien, för att förstärka regimen.

Dessutom blev det meningsfullt att samla ***naturliga och mänskliga resurser*** för att möjliggöra regional utveckling och ett bättre liv för befolkningen. Samlingen var nödvändig, för att möjliggöra en tillväxt befriad från det utländska kapitalets dominans, vilket visat sig så förtryckande under mellankrigsperioden. Tyvärr tvingades man också att förlita sig på inhemsk tillväxt, först för att stå emot beroendet av öst, och sedan för att klara blockaden Stalin försökte införa 1948.

Ytterligare en faktor gav tanken på ett Jugoslavien ett existensberättigande: det landområde det handlade om var så etniskt blandat. Endast en multietnisk jugoslavisk stat skulle

kunna nå framgångar genom att samla folk av samma ursprung och ge dem nationella och kulturella rättigheter.

”Men” – projektet Jugoslavien måste också förkroppsligas inom ett *system* som förmådde tillfredsställa sociala och nationella behov hos folken som levde där. Det första Jugoslavien från mellankrigstiden var ett misslyckande i det avseendet. Ekonomiskt dominerades det fortfarande av jordbruket och var outvecklat. Industrin dominerades av utländskt kapital och de regionala ojämlikheterna var stora. Dessutom vägrade regimen att erkänna att det fanns andra folk än serberna, slovenerna och kroaterna – det vill säga, den erkände inte makedonierna, montenegrinerna, bosnierna eller albanerna.

Det första Jugoslavien hamnade snart under den centralistiska serbiska monarkins diktatur, och alla tankar om en federation krossades. Fram till 1939 var de inre gränserna bara rent administrativa. Slovenien, Kroatien och de andra ”republikerna” upprättades först under det andra Jugoslavien, Titos Jugoslavien. Den sista reformen 1939 var en kortvarig eftergift till de kroatiska kraven genom att upprätta ett ”Banovina”, ett land område som var mycket större än det nuvarande Kroatien.

I allmänhet kan man säga att det fanns två tendenser, två framtidsvisioner, som kom till uttryck under Jugoslaviens tillblivelse. Den ena syftade till att bilda en ”nation”, en gemensam identitet, ovan och bortom skillnaderna. För den andra tendensen var Jugoslavien en ram, inom vilken skillnaderna skulle kunna uttryckas. Serberna, med deras ortodoxa religion och med en egen stat och armé till sitt förfogande, såg gärna sig själva som kärnan i en enda nation, som befriarna av nationens förtryckta delar.

Men tendensen mot en gemensam identitet fanns inte bara bland serberna. Panslavism eller jugoslavism hade också starkt stöd bland slovenier och kroater. Det skedde också en blandning av folkgrupper och kulturer, bland annat genom blandäktenskap. Nu när Jugoslavien faller sönder, finns det en stark minoritet i varje republik som vägrar att identifiera sig med någon nationell grupp.

Men ”jugoslavism” förknippades också med den centralistiska, ”jakobinska”* regimen i det första Jugoslavien. Det var en förtryckande jugoslavism, eftersom den gick emot de andra folkens starka nationella krav.

Men andra världskriget, ockupationen av landet och befrielsekampen kom att föra samman folkgrupperna igen, trots inbördeskriget, trots de blodiga broderstriderna.

Kommunisterna skulle inte ha kunnat segra om de inte hade svarat både mot behovet att förena och mot behovet att erkänna skillnader. Det gjorde de *utifrån en kritik av det första Jugoslavien*. Det gjorde de under själva befrielsekampen, när de byggde upp kommunistpartierna inom varje nation, och när de organiserade den nya revolutionära staten på federal bas.

Det var ett federalistiskt projekt, som uttryckligen erkände att olika etniska grupper bildade republikernas nationer. Det kom första gången till uttryck då man bildade AVNOJ, det underjordiska federala parlament som partisanerna under kommunistpartiets ledning upprättade redan under kriget. Det var ett progressivt, multietniskt svar både på folkmordet i Ante Pavelićs ”oberoende kroatiska stat”, och på de rojalistiska chetnikernas storserbiska inriktning.

Men projektet Jugoslavien och det jugoslaviska territoriet var fortfarande för trångt, med tanke på omfattningen av de nationella frågor som väcktes där.

Å ena sidan fanns där en mängd nationella minoriteter som skurits av från ”sina” stater, av vilka en del var grannstater. Förhållandet till dessa grannar kom att ha avgörande påverkan på systemets långsiktiga stabilitet.

Å andra sidan var det en samling av ”sydslaver”, och uteslöt därmed albanerna i Kosovo redan från början. Detta icke-slaviska folk var nu i majoritet i den provins, där det första medeltida serbiska kungariket hade bildats och besegrats av turkarna. Därefter hade serberna utvandrat. Men hade inte härskaren Dushan styrt i albanernas namn lika väl som i serbernas? Reste sig inte albanerna lika väl som serberna mot det turkiska förtrycket? De hade levt tillsammans i århundraden, precis som serberna och kroaterna hade gjort. Konflikterna hade mer att göra med planerna att upprätta nationella stater än med något ”evigt hat”. Framtiden återstod att bygga.

En socialistisk federation eller konfederation på Balkan, särskilt om Albanien hade ingått, skulle utan tvivel ha varit lämpligare för att ena de många olika folk som splittrades av historiska gränser. Som jag nämnt ovan, fanns det planer på en sådan konfederation 1947. Tyvärr stoppade konflikten med Stalin de planerna, som Kreml inte skulle ha kunnat kontrollera. Albanernas öde i Jugoslavien skulle därefter huvudsakligen bero av regimens egen utveckling. Deras villkor skulle komma att förändras efter 1965, då decentraliserings-reformerna genomfördes.

Var Titos Jugoslavien ett ”folkens fängelse”?

Än en gång är svaret: *”nej, men”*.

Nej. Trots att det fanns gemensamma drag i deras kris, var Jugoslavien inte det staliniserade Sovjet. Kom ihåg att Slovenien och Kroatien inte annekterades med våld. Inte heller koloniserades de. De var tvärtom, och de kom att förbli, de mest utvecklade republikerna. Visserligen födde byråkratiseringen, bristen på öppenhet och på demokrati missnöje. Visserligen kunde de rikaste republikerna (Slovenien och Kroatien) – precis som i Sovjetunionen – ”med sifferbevis” hävda att de ”utsögs” genom att deras resurser överfördes till stödfonder för de mindre utvecklade regionerna. Visserligen kunde de fattigaste å sin sida hävda att de ”koloniserats” och berikat andra genom att leverera råvaror och energi till förmånliga priser.

Sanningen är att bägge typer av överföringar skedde. I själva verket bidrog överföringarna mellan regionerna, trots slöseriet, till att *öka allas levnadsstandard* fram till 1980-talets vändpunkt.

Men de utvecklade republikerna hade snabbare tillväxttakt och skillnaderna per invånare ökade mellan de rika och fattiga republikerna. Serbien låg kvar på genomsnittsnivån.

De minst utvecklade regionerna samlade på sig alla nackdelar: Det fanns en historisk eftersläpning som grundlagts under det ottomanska väldet, då det skett en viss industrialisering i de av Österrike-Ungern styrda nordvästra delarna. Muslimerna hade högre födelsetal med familjer på sju-åtta barn, samtidigt som snittet i Slovenien är två barn per familj. Det saknades infrastruktur och kommunikationer. Utbildningsnivån var lägre. Jorden var mindre bördig och råvaruindustrin fattigare.

Det var inte de ekonomiska prestationerna i sig, utan frågan om vem som fattade beslut och vem som kunde kontrollera utvecklingen, det vill säga frågan om politisk och ekonomisk makt, som främst skulle leda till spänningar och slutligen till misslyckandet.

Men stämpeln ”totalitär” eller ”fängelse” är en dålig beskrivning av vad som kännetecknade Titos diktatur.

De jugoslaviska kommunistledarna var pragmatiker i den nationella frågan. Det viktigaste för dem var att behålla den politiska makten. Det kunde de bara göra om samhället organiserades

federalt, och om serbernas dominans i det första Jugoslavien följaktligen utmanades. *Just det gjorde de* – och det anklagas de för av dagens serbiska nationalisterna.

Men de gjorde det genom att för det första ge utvidgade rättigheter åt folk, men för det andra inte tillåta politisk pluralism och för det tredje kväva de konflikter som uppstod. ”Vänskap mellan folken” var både myt och verklighet – på samma sätt som det under andra världskriget fanns både broderskap i den mångetniska kampen mot fascismen, och massakrer mellan folkgrupperna. Man undertryckte och förbjöd nationalismen med dess sånger, symboler och minnen. Ändå erkände man alltmer nationella rättigheter.

Det fanns ett ökat tryck att stärka republikernas och de autonoma provinsernas suveränitet. I takt med det blev systemet mer och mer konfederativt. Den sista konstitutionen från 1974, som utarbetades under Titos livstid av regimens främste teoretiker Edvard Kardelj, en sloven, införde delade ledningar, även inom arméns ledning.

Republikerna och provinserna hade lika representation, oberoende av invånarantal, med presidentskap som roterade varje år och vetorätt. Under 1970-talet hade kongresserna i republikerna och provinserna sina möten innan den federala kongressen träffades. Den ekonomiska makten decentraliserades. Kulturella rättigheter och den etniska representationen utökades, särskilt till albanerna i Kosovo som så länge förtryckts. Kosovo fick inte bara skolor utan också ett universitet där undervisningen skedde på albanska. Provinsen fick också möjlighet att knyta direkta band till grannen Albanien.

De två provinserna inom Serbien – Vojvodina och Kosovo – hade liksom republikerna en direkt representation i det federala presidentrådet med vetorätt. Det var just den rätten som upphävdes i slutet av 1980-talet av serbledaren Slobodan Milošević.

Med andra ord, den serbiska överhögheten inom republiken Serbien upphörde vid de autonoma provinserna Vojvodinas och Kosovos gränser. Men det fanns andra former där den multietniska sammansättningen av en republik uttryckligen erkändes av konstitutionen, det gällde särskilt där serber och kroater levde tillsammans. Bosnien-Hercegovina beskrevs i dess konstitution som en stat av tre folk – serber, kroater och muslimer (det vill säga slaver som gått över till islam och som erkändes som en folkgrupp). Del gällde också Kroatien, som före den nya konstitutionen från december 1990 var en ”stat för det kroatiska folket och det serbiska folket i Kroatien, liksom för de nationella minoriteter” som lever på dess territorium.

Så i de här blandade staterna/republikerna: erkändes både kulturell identitet, territoriell baserade politiska rättigheter och medborgarskap som huvudsakligen baserades på födelseorten (*jus solis*). Samtidigt ville regimen gärna på ett byråkratiskt sätt sudda ut allt som den befärade skulle skapa konflikter mellan folkgrupper. Så ville man till exempel inte vidgå, att det fanns språkliga skillnader mellan serbiska och kroatiska.

Jugoslavien var således en multinationell stat. Den var i en del fall ”federalistisk”, det vill säga lagarna från centrum stod över republikerna. Den var ”konfederativ” i andra avseenden, det vill säga republikerna hade vetorätt gentemot centrum. Man tillhörde ett ”folk” ifall det rörde sig om en ”nation” (en etnisk grupp) som var en del av den jugoslaviska staten och dess republiker. Varje folk hade sin kärnrepublik. Övriga folkgrupper kallades ”nationella minoriteter”, men eftersom det betraktades som ett skällsord böts det på serbokroatiska ut mot ordet ”nationalitet”. Förutom zigenarna hade alla ”nationella minoriteter” något annat land som referenspunkt, till exempel Albanien och Ungern.

Medlemsrepublikerna var i huvudsak flernationella. Man skilde uttryckligen på medborgarskap och nationalitet. Man var medborgare i hela Jugoslavien. Men under årtal gick det inte att beskriva sig som ”jugoslav” i den nationella folkräkningen. Paradoxalt (?) nog var det under 80-talet – under krisens och den förstärkta nationalismens år – som den kategorin dök

upp som uttryck för en ny identitet. Med Jugoslaviens sammanfall blev detta en ny hemlös "minoritet", trots att den var väl så stor som Sloveniens befolkning.

De kroatiska nationalisterna lyfte fram vissa siffror för att "bevisa" serbernas dominans 1971. De serbiska nationalisterna å sin sida "bevisade" att titoismen missgynnade deras folk. Kort sagt, en nationalistisk utgångspunkt gjorde det omöjligt att ha en helhetssyn på en regim vars stabilitet var beroende av en jämvikt mellan olika motstridande krafter (och som alltså inte kunde baseras på en enda nation).

Även när man tar fram statistik om att de serbiska officerarna utgjorde en majoritet inom armén (en majoritet som kan förklaras utifrån historiska och sociala och kulturella faktorer), hjälper det oss inte att förstå arméledningens sammansättning och inriktning. Den var mycket mer "jugoslavisk" eller "titoistisk" än serbisk. Det tog årtal av kris, kollapsen för Jugoslavien (sedan de som ville ha självständighet givit upp kampen inom de federala institutionerna) och massutrensningar och -deserteringar för att armén skulle *omvandlas* till en serbvänlig politisk kraft.

Nej, Jugoslavien var inte ett "folkens fängelse", *men* även om nationer och folkgrupper i allmänhet fick ökade rättigheter, rådde fortfarande ett odemokratiskt enpartisystem (även om partiet visade en tendens att så småningom dela upp sig enligt nationsgränserna). Rättigheter garanterades ovanifrån, med den kombination av förtryck och eftergifter som var så kännetecknande för Titos styre. I själva verket förbjöds varje oberoende rörelse, antingen det var en politisk, nationell eller facklig rörelse.

Så samtidigt som republikernas rättigheter stärktes under slutet av 70-talet, förstärktes också arméns och partiets ställning inom statsapparaten som en motvikt till det konfederativa systemet. Som jag redan påpekat riktades förtrycket mot alla kritiska strömningar inom alla republiker.

Det var mot den bakgrunden som statens och partiets institutioner blev byråkratiserade, på den centrala nivån såväl som på republik- och provinsnivå. De senare byråkratierna stärktes genom att utnyttja decentraliseringen och nationalismen, som gynnades av den växande politiska, moraliska och ekonomiska krisen. Det fanns inte längre ett enda parti utan nationella enpartisystem. Det stöd som gavs till de mindre utvecklade regionerna, särskilt till Kosovo, misslyckades. Det slösades bort av den lokala byråkratin på prestigeprojekt utan att lösa arbetslöshetsproblemet i en befolkning med så högt födelsetal. Den ekonomiska klyftan mellan regionerna fortsatta att fördjupas.

Det var slutet för en konstitutionell jämvikt där ingen nation dominerade, men där ekonomiska och politiska skillnader ökade under 80-talet.

Hatar kroater och serber varandra?

Nej. Det är att acceptera nationalisternas synsätt att behandla dessa folk som homogena enheter, utan inbördes skillnader och utan historia – eller med en totalt svartvit historia och kollektiv skuld för de svarta sidorna i denna historia.

När det gäller synen på förhållandet mellan serber och kroater, finns det många olika tanke-skolor på bägge sidor. Det finns skilda sociala och kulturella förutsättningar. De geografiska kontakterna varierar. Helhetsbilden blir motsägelsefylld.

Med andra ord, *det förflutna bevisar ingenting*. Ty i det förflutna och i det närvarande finns både hat och närmande, både motsättningar och gemensamma ståndpunkter, både chauvinistisk nationalism och demokratisk pluralism.

På den kroatiska sidan:

Det fanns en serbfientlig och antisemitisk strömning under slutet av 1800-talet, som bland annat uttrycktes av Ante Starcevic i hans skrifter. Den fick en fortsättning i Ustasjastaten 1941 under Ante Pavelić. Den ideologin har idag tagits upp av små men mycket militanta och beväpnade ustasjagrupper. Den uttrycks också, om än i mer måttliga ordalag, av den nationalistiska högern idag. Men den strömningen var en minoritet på 1800-talet, jämfört med de jugoslaviska strömningar som vägrade att se ”det kroatiska” som det katolska västerlandets bålverk mot ”serbernas barbariska horder”.

De kroatiska kommunisterna tillhörde fascisten Pavelićs offer. De var särskilt starka i Dalmatien. Idag är det fortfarande kustområdena i Kroatien (Dalmatien, Dubrovnik, Istrien) som är mest öppna för olika kulturer, och mest motståndskraftiga mot den nationalistiska vågen.

De sista regeringarna i Jugoslavien leddes av liberala kroater (efter Milka Planinc kom Ante Markovic, som nyligen avgick). Ante Markovic grundade det icke-nationalistiska reformpartiet som nådde mycket dåliga resultat i 1990 års val. Han fann stöd i alla republikerna för sin inriktning på en integration i ett liberalt Europa utan gränser. (En del av dem som röstat för Markovic deltar, åtminstone i Kroatien, i demokratiska socialistiska strömningar som arbetar mot strömmen, liksom överallt i världen. M. S.)

På den serbiska sidan:

Där har det på motsvarande sätt alltid funnits en storserbisk höger och ytterstahöger, som längtat tillbaka till Dushans starka medeltida rike från 1300-talet, eller till det första Jugoslavien som styrdes av den serbiska monarkin. Dessa strömningar ger sig själva rätten att bestämma vad som är den serbiska nationen, och inkluderar gärna montenegriner och makedonier eller vad de nu vill. Förrädare är var och en som inte stöder planerna på ett Storserbien, planer som sätter serber emot de andra folken, vilka kollektivt avfärdas som ”fiender” eller avkrävs assimilering.

Det här synsättet har en tradition särskilt bland chetnikerna. De var den väpnade grenen av det rojalistiska antifascistiska motståndet under andra världskriget. Deras hat mot kommunisterna ledde dem till att samarbeta med fascisterna i en lång rad av fall. Det skedde många massakrer på bägge sidor. Men en del av chetnikerna gick också med partisanerna mot slutet av kriget, eftersom de såg en kommunistisk seger som ett sätt att få Jugoslavien på fötter igen. Kompromisser gjordes, särskilt om Kosovo som behölls som en serbisk provins trots att Tito hade lovat förening med Albanien i sina första planer för Balkan.

Dagens extremistiska chetnikgrupper är delade i två strömningar: en, kring Vojislav Seselj, har allierat sig med Slobodan Milošević, de tidigare kommunisternas ledare i Serbien sedan 1987. Seselj är ansvarig för de blodigaste aktionerna i Kroatien och Bosnien-Hercegovina och stöder sig på grupper av riktiga legoknektar, vars agerande är helt symmetriskt till Ustasjas. Den här alliansen kommer att bli kortvarig. Och Milošević har och kommer att få problem med att kontrollera ”sina” chetniker. Hans problem är lika stort som Tudjmans med ustasjagrupperna, som visserligen är en minoritet men ändå spelar en viktig militär roll. Men Milošević har antagit deras ideologi och deras program och därmed brutit med Titotidens förflutna. Det är på den basen han kan söka stöd hos krigsherrar bland de lokala extremistledarna för serberna utanför Serbien, som Radovan Karadzic i Bosnien-Hercegovina.

Ledaren för den andra strömningen som identifierar sig med chetnikerna är Vuk Drašković från Rörelsen för serbisk förnyelse. Han befinner sig i opposition till Milošević och deras ståndpunkter bryts mot varandra kors och tvärs. Milošević förde en presidentvalskampanj för en nationalism, som presenterades som ett fredligt försvar och ett socialt skydd mot öppna

storserbiska och antikommunistiska strömningar, vilka utpekades som krigshetsare. Han valdes till president i Serbien med 60 procent av rösterna i valet 1990.

Idag framstår Milošević som en av de huvudansvariga för kriget, och Drašković deltar i anti-krigsrörelsen. Han söker numera sina allierade bland demokratiska och Europa-vänliga krafter, och har ändrat den storserbiska retorik som Milošević (för tillfället) bestulit honom på.

Liksom i Kroatien har Ante Markovics liberala strömning mycket aktiva anhängare i Serbien, särskilt i antikrigsrörelsen i Belgrad. Serberna i "diasporan", det vill säga utanför Serbien, i Kroatien och Bosnien-Hercegovina, kan inte heller behandlas som ett homogent block. I stridszonerna i Slavonien, i Kroatien, avvisar en del serber, som tidigare varit partisaner, propagandan för hat mellan folken. De stämplas därför, liksom fredsaktivisterna i Belgrad, som "kollaboratörer" av de serbiska nationalisterna.

Serberna i städerna, vilka utgör mer än hälften av alla serber i Kroatien, är den viktigaste basen för Serbiskt demokratiskt forum, som går emot kriget och försvarar individuella och kollektiva rättigheter. Dess ledare, Milorad Pupovats, kämpar för suveränitet för medborgarna i Kroatien.

Rättigheterna ska baseras på bostadsort, och inom den ramen ska också nationella kollektiva rättigheter garanteras.

Hans strömning anser att Tudjmans politik är ansvarig för att hatet och fruktan trappats upp, och menar att det inte alls var oundvikligt. Upptrappningen har lett till vad de betraktar som en från början autentisk och självständig resning bland serber i byarna, även om den resningen sedan manipulerats av chetnikgrupper, serbiska myndigheter, armén och lokala extremist-ledare.

I allmänhet finns det förvisso en stor skillnad mellan städerna och landsbygden. Stadsbefolkningen är mycket mer blandad än byarnas.

Det gäller Kroatiens huvudstad Zagreb, likaväl som Sarajevo, som blivit en symbol för det mångkulturella Bosnien-Hercegovina. Där har också fredsrörelsen och de krafter som sagt nej till planerna på etniskt rena nationalstater varit som starkast.

De regioner där blodbadet var som värst 1941 är dagens krigszoner. Det gäller områdena kring Slavonien (med 20 procent serber) och Krajina (60 procent serber), där serber levt i århundraden.

Det gäller Bosnien-Hercegovina (med 33 procent serber), som under kriget införlivades i det Ustasja-styrda Kroatien. Trots allt förverkligades där en gemensam tillvaro för en blandad befolkning.

Men denna samexistens hade som förutsättning Jugoslavien som ram.

Det skapade en viss balans i förhållandena mellan folkgrupperna, där det i varje republik kunde finnas flera "nationaliteter".

Det dämpade fruktan och uppmuntrade till att skapa nya band mellan grupperna.

Hatet och fruktan för att leva tillsammans kom tillbaka i släptåget till planerna på nationalstater och den nationalistiska politiken, vilka i sin tur hämtade sin näring ur systemets och värdenas kris.

Men hatet är ändå inte allmänt, även om det förvärrats och spridits efter krigsutbrottet. Bakom hatet finns det förfärande mediakriget som spelar en nyckelroll för att piska upp stämningar och manipulera medvetande. Men att tuga om brotten i det förflutna, eller att

rentvå brottslingarna (vilka de än var) skulle vara lika oacceptabelt som försöket att ge hela folk (än en gång, vilka de än var) kollektiv skuld för brotten.

Huvudorsakerna till att Jugoslavien fallit samman är å ena sidan att de pelare som höll Titos system uppe har rasat, och å andra sidan att de nyvalda reaktionära regimerna drivit fram sammanbrottet.

Orsaker till dagens explosion

Det fanns många konflikter under fyrtio år av Titos Jugoslavien, men de blev aldrig ”explosiva”. De kunde avledas genom den kombination av förtryck och eftergifter som jag nämnt tidigare. Regimen behöll sin legitimitet, tack vare de tre revolutionslöften som blev samhällets hörnstenar: ***samhälleliga omvandlingar, nationella rättigheter och en ökad levnadsstandard.***

Fram till början av 1980-talet skedde det således framsteg på alla tre områdena. Självförvaltningssystemet fick ökad makt. Republikerna fick ökad makt. Konsumtionen ökade även om det fanns ekonomiska obalanser. Jag har redan betonat att de förstärkta rättigheterna var svar på protesterörelser underifrån och att de samtidigt kombinerades med ett allmänt odemokratiskt system.

Men ändå skedde framsteg, vilka åtminstone gav intryck av att det fortfarande var möjligt att kämpa för bättre villkor och nå vissa resultat.

Jämförelser med levnadsstandarden och bristen på rättigheter i grannländerna utföll i allmänhet till den jugoslaviska regimen fördel. Åtminstone var de tillräckligt fördelaktiga för att systemet skulle kunna upprätthållas, om än under omvandling.

Utlandsskulden som man 1980 medgav uppgick till 20 miljarder dollar innebar, liksom i Ungern och Polen, att Internationella Valutafonden kraftigt ökade sitt tryck på landet. Deras recept fann också anhängare inom stats- och partiapparaten.

Den öppna krisen ledde till att man genomförde en åtstramningspolitik och prioriterade återbetalningen av skulden. Detta blev ett hot mot såväl självförvaltningens rättigheter, republikernas och provinsernas ökade självständighet som mot förbättringarna i levnadsstandarden. ”Den jugoslaviska socialismens” beståndsdelar krympte ihop samtidigt som det enda partiets kris blev djupare.

Slutligen söndersmulades också motståndskraften mot utländskt förtryck. Risken för sovjetisk intervention försvann, först då Gorbatjov kom till makten, och senare då Sovjetunionen föll ihop och ”socialistblocket” upplöstes. Det fanns inte längre en yttre fara som upplevdes som gemensam av alla jugoslaviska republiker. Det som idag beskrivs i Serbien som ett tyskt ”hot” och en tysk sammansvärjning, ses i Slovenien och Kroatien som ett stöd för deras självständighet och som en möjlighet till nya ekonomiska band, för att snabbt kunna få inträde i vinnarnas Europa.

Krisen har lett till två olika tendenser:

1. För det första har vi sett en tendens till återcentralisering, i två tappningar. Det är dels den ”liberala” återcentraliseringen, som till en början önskades av IMF (då den stödde Ante Markovics regering), dels en ”gammalmodig” återcentralisering som den serbiska regimen strävade efter då den blockerade förhandlingarna om att omvandla Jugoslavien till en union av självständiga stater.

Den serbiska nationalismens framväxt är en avgörande vändpunkt. Vi kunde se det först i den serbiska republiken, då man underkuvade de autonoma provinserna. Det var det första

hotet mot den konstitutionella balansen från 1974. Dussintals döda, förtryck, utrensningar var de metoder som användes för att tvinga in de valda församlingarna i Kosovo i ledet.

Sedan kom motståndet mot en konfederativ lösning. Hotet från självständighetsrörelserna bemöttes med en systematisk propaganda om risken för ett folkmord mot serberna. På så sätt piskade man upp en önskan att samla alla serber i samma stat. Först sade man att hotet om folkmord kom från albanerna, senare från den oberoende kroatiska staten, som kallades för en Ustasjastat, vilken stöddes av dem som ville ha ett ”fjärde rike”. Slutligen sade man att hotet kom från den muslimska majoriteten i Bosnien.

2. De här två återcentraliseringsförsöken mötte motstånd i de icke-serbiska republikerna. Bara Montenegro har – för ögonblicket? – ställt sig på den serbiska regeringens sida. Uppsvinget för den storserbiska nationalismen och de blockerade förhandlingarna om en union av suveräna stater ökade rädslan för att man var på väg tillbaka till ett centraliserat Jugoslavien. Men det ledde också till en identitetskris, som ifrågasatte alla gemensamma projekt inom Jugoslavien. Det kom i sin tur att uppmuntra nationalismen i allmänhet. Den utvecklingen avspeglades i valresultaten från valen 1989-90. *Istället för att verkligen kämpa tillsammans för ett demokratiskt Jugoslavien, enades republikregeringarna om att Kosovo var en ”inhemsk serbisk fråga”.*

Nationalismen blev det enda ideologiska kitt som fanns kvar. Den gjorde det möjligt att skylla krisen på ”de andra”. I takt med att klyftorna mellan regionerna fördjupades, i takt med att ekonomin inlemmades mer i en global marknadsekonomi, sågs solidaritetsbanden inom Jugoslavien bara som en börda för de rikaste.

I Slovenien och Kroatien betonade de nationalistiska strömningarna sina ”europeiska och katolska” traditioner och sitt förflutna och arv från Österrike-Ungern, i motsättning till ”balkanfolken”. Det är förvisso säkert att Slovenien och Kroatien så snart de avskiljts troligen kommer att snabbt underordnas sina mäktiga grannar. Det är osannolikt att deras industriella förmåga kommer att visa sig mer konkurrenskraftig än Polens eller Östtysklands vid ett oförberett möte med världsmarknaden. Troligen kommer självständigheten och den nationella identiteten att drabbas. Men måste man gå igenom experimentet? För de etniskt blandade Makedonien och Bosnien-Hercegovina var det särskilt viktigt att bilda en jugoslavisk eller balkansk union av självständiga stater. Utanför en sådan ram hotas de av sönderslitning.

Det fanns en viss medvetenhet om de här riskerna, och om hur beroende de jugoslaviska nationerna egentligen var av varandra.

Därför hade kampen för en union av suveräna republiker en viss trovärdighet, ända fram till självständighetsförklaringarna i juni 1991. Sannolikt var arméns intervention i Slovenien och senare kriget i Kroatien bara förstadiet till en ännu större krigsbrand. Det har redan visats av de ohyggligheter som begåtts i Bosnien-Hercegovina.

4. Kriget inom kriget

Hur ska man ta ställning till de krig som sliter sönder det tidigare Jugoslavien? Det finns inte en entydig krigsorsak, som skulle göra det möjligt med ett ”enkelt” ställningstagande.

Det är många som delar på ansvaret, även om deras skuld inte är lika stor.

Internationellt ansvar

Det ”internationella samfundet” har inte alls försökt förstå krisfaktorerna och lösa dem, utan snarare spelat rollen av pyromanen som brandmän.

Genom en lång rad ställningstaganden har man gjutit olja på elden som man sagt sig vilja släcka:

- Först agerade man som långgivare, och gick emot republikernas regeringar (fram till självständighetsförklaringarna i juni 1991) samtidigt som man stödde Ante Markovics regering. Man föredrog en stark stat, som skulle kunna kontrollera skuldbetalningen. Dessutom argumenterade man för att gränser inte fick ändras och talade om risken för kaos.

Det här var en antinationalism, som hade mycket litet av göra med de frågor om nationell identitet och nationella rättigheter som restes i försöken att skapa ett demokratiskt Jugoslavien.

Världssamfundet lade ingen vikt vid dessa verkliga frågor som låg bakom strävandena från republikerna.

Man förstod inte (eller ville inte förstå) att marknadslogiken skulle verka upplösande på ett land som Jugoslavien (liksom i Tjeckoslovakien).

Resultatet blev att man genom att nonchalera republikernas orubbliga strävan efter suveränitet, i själva verket uppmuntrade kaotiska strömhopp till ren separatism.

- Så började västvärlden erkänna självständighetsförklaringarna, utan att ha några sammanhållna riktlinjer. Det visar sig av att man vägrade att erkänna Makedonien. Man spred illusionen, att erkännanden skulle hindra kriget från att sprida sig. Men kriget startade i Bosnien-Hercegovina dagen efter erkännandet av republiken.

”Kantoniserings”-lösningen (det vill säga uppdelningen i etniskt ”homogena” kantoner) fördes fram som ett förslag för Bosnien-Hercegovina och stöddes utan tvekan av EG. Den gav i själva verket ett stöd åt serbiska och kroatiska extremister att bli djävare i sin ”etniska rensning”.

Inhemskt ansvar

Jag har redan beskrivit de bakomliggande orsakerna till Jugoslaviens sammanfall. Men att TITOSYSTEMET misslyckades hade inte nödvändigtvis behövt leda till krig.

Ofta hör man tre förklaringar, som förutsätts utesluta varandra inbördes. I själva verket tycks det som om var och en av dem betonar verkliga, viktiga aspekter av konflikterna, men att den är otillräcklig i sig själv. Genom att studera de här tre förklaringarna, kan vi finna en väg till en annan möjlig tolkning, som tar fasta på det som är övertygande i varje enskild förklaring.

Tes 1: ”Kommunistisk” och storserbisk aggression

Enligt ett synsätt är kriget ett resultat av ”kommunistisk” och storserbisk aggression mot kroaters och senare bosniers rätt till självbestämmande. Den jugoslaviska armén allierar sig med den serbiska regeringen, och spelar enligt detta synsätt samma roll som de sovjetiska styrkorna, när de försökte stoppa Baltikums oberoende.

Konflikten ses som ett expansionskrig, som resultatet av ett försök att bevara den gamla kommunistregimen mot de unga demokratierna.

Enligt detta synsätt ses serberna i Kroatien och Bosnien-Hercegovina i klump som panter i den storserbiska regimens, och arméns, tjänst.

Det här synsättet beskriver verkliga maktallianser. På andra håll, till exempel i Ryssland, kan vi se hur en del av den tidigare apparaten och nationalistiska, traditionellt antikommunistiska strömningar förenas när parti- och statsapparaten bryts ned. *Ändå är det en otillfredsställande förklaring:*

- Den använder stämpeln ”kommunistisk” på ett ytligt sätt. På så sätt går det inte att se i vilken hög grad Slobodan Miloševićs politik i själva verket är ”chetnik”-inspirerad. Den

suddar också ut det faktum att Miloševićs politik innebär ett brott med Titosystemet och dess politik i den nationella frågan.

- Den tar upp Kroatiens rätt till självbestämmande utan att fråga sig hur den rätten ska kunna utövas samtidigt av alla folkgrupper som finns på Jugoslaviens territorium, och framför allt hur den ska kunna utövas av serberna.
- Den förstår inte de kroatiska serbernas fruktan utan ser dem bara som manipulerade. Den nämner inte alla de inslag i Franjo Tudjmans politik som påminner om det "storkroatiska" förflutna.

Tudjmans parti som har makten idag är en heterogen nationalistisk koalition, som inte är samma sak som Ustasja, men som inte heller är demokratisk. Det fick mycket stöd till sin kampanj från emigranter från yttersta högern. Det har slagit igenom i de symboler regeringen använder och i dess första åtgärder, vilka slår fast att staten är kroatisk i etnisk bemärkelse. Tidigare sade konstitutionen att serber och kroater som levde i Kroatien hade lika rättigheter. Regeringens nya politik kan inte bara ses som ett "svar" på Miloševićs politik. Det är en lika nationalistisk linje, bara med andra förtecken.

Man föreslog vissa tillägg (samma kväll som självständighetsförklaringen, 25 juni 1991) för att garantera minoritetsrättigheter. Men det ändrade inte den nationalistiska dynamik som beskrivits ovan och framförallt sågs det som betydelselösa papperslappar.

Fruktan ökade av sådana symbolhandlingar som att "Torget för fascismens offer" döptes om till "Storkroatiska torget", som Tudjmans egna reaktionära nationalistiska skrivelser (där han sällade sig till den reaktionära strömning som förnekar de folkmord kroater begått i det förflutna), som att Tudjman förklarade att han var glad att hans hustru "varken är serb eller jude".

När sedan ustasjagrupper deltog i militära aktioner i konfliktområdena, som en integrerad del av de kroatiska styrkorna, blev inte serberna precis lugnare.

Sedan självständighetsförklaringen har medborgarskapet kommit att ses som något som har med etnisk tillhörighet att göra. Den politiken är inte offrets svar på yttre angrepp mer än den politik som genomdrivs i Bosnien-Hercegovina. Det är en politik som utnyttjar de serbiska angreppen för att vinna stöd bakom kulisserna.

Den politiken illustreras också sorgligt av de överenskommelser som serbiska och kroatiska nationalisterna slutit på bekostnad av de bosniska muslimerna och den blandade befolkningen i Bosnien-Hercegovinas städer.

Tes 2: En sammandrabbning mellan reaktionära nationalismen, som är lika ansvariga

Ett andra synsätt är att betona likheterna mellan olika nationalismen, som betraktas som lika motbjudande. Var och en av dem manipulerar "sin" befolkning. De griper till kriget för att skylta över torftigheten i små respektive sociala och ekonomiska program. Eldupphörens respekteras inte, eftersom alla sidor har ett intresse av att fortsätta kriget. En del vill uppnå erkännande av sin självständighet genom att "bevisa" att samexistens är omöjlig. Andra försöker upprätta ett Storserbien, just med argumentet att det är "omöjligt" att leva tillsammans.

Detta synsätt betonar de verkliga likheterna, men den är ändå otillfredsställande eftersom den förtiger en politisk fråga och en punkt där det inte går att sätta likamedtecken: skillnaden är att bomber inte har fallit på serbiskt territorium.

Detta beror på arméns position. För att behålla sina egna privilegier behöver den en fortsatt jugoslavisk stat, och serberna är de enda som försvarar denna efter Kroatien och Sloveniens avskiljande.

Att styrkeförhållandena är så olika (bland annat när det gäller beväpning) har dolt att det varit serbiska nationalistiska grupper som genom sina aktioner tvingat på andra, även sina tveksamma landsmän, sin storserbiska "lösning". Serbien har dessutom en politiskt central roll, och när dess regim blir alltmer reaktionär far det särskilt stor tyngd i den nuvarande upptrappningen.

Tes 3: Separatismens fel

De serbiska myndigheternas svar är att om slovener och kroater har rätt att lämna Jugoslavien, då måste serber ha rätt att lämna Kroatien, som inte längre betraktar dem som en nation. De måste då ha rätt att stanna inom ett fortsatt Jugoslavien – eller i ett Storerbien.

Med det här synsättet ses armén som jämlikhetens övervakare, som hjälper offren. Serberna får hjälp, därför att deras identitet hotas när man bildar en kroatisk stat på ett territorium, som "inte bara tillhör" kroaterna.

Med det här synsättet avvisas kritik av armén och man betonar Tudjmans brist på konsekvens i förhållandet till armén. Så har han till exempel undertecknat eldupphör-avtal som sagt att armén ska dras tillbaka till kasernerna, för att sedan angripa samma kaserner och därmed legitimera att arméledningen försvarar dem.

Det här synsättet lyfter fram en sida av konflikten. Men den är oacceptabel:

- Den ger enbart de nationalistiska krafter som vill ha självständighet skulden för kriget, trots att det första kriget var Serbiens krig mot albanerna i Kosovo.
- Den förnekar att armén har egna intressen att försvara och tillskriver den bara en opartisk och välvillig roll. Även om arméns roll och karaktär förändrats under krigets utveckling, accepterade den att en karta över Storerbien drogs upp med vapenmakt, och att den fredliga samexistensen i blandade städer eller städer utan serbisk majoritet krossades.

Armén har varit en stödtrupp för chetnik-grupper som genomdrivit sin version av serbiskt självbestämmande med terroristiska metoder.

När armén drog sig tillbaka från republikerna lämnade den tunga vapen till chetnikerna, och de har använt vapnen för att bomba Sarajevo.

- I Bosnien-Hercegovinas fäll har det – till skillnad från vad som hände i Kroatien – inte skett någon ändring av konstitutionen som förvärrat läget för serberna eller ställt dem inför "fundamentalismens hot". För fundamentalismen är långt ifrån dominerande bland muslimerna, av vilka de flesta inte ens är troende.

Även om det är sant att principen om odifferentierat medborgarskap i den nya konstitutionen inte ger tillräckligt skydd, skulle man ha kunnat föreslå en speciell kammare för nationaliteterna.

Det skulle ha skyddat de olika nationaliteterna från majoritetsbeslut som går emot dem. Men man tog inte upp den diskussionen. Istället försvarade Karadzics paramilitära styrkor fanatiskt planerna på en "serbisk autonom republik".

Redan från början var de allierade med Milošević. Genom tunga vapen ärvda från den jugoslaviska armén kunde de driva igenom dessa planer.

På den kroatiska sidan talade president Tudjman med kluven tunga, när han å ena sidan erkände Bosnien-Hercegovina men å andra sidan satt i hemliga förhandlingar för att stycka det.

I praktiken ledde det till att nationalistiska kroater och serber gick samman för att dela upp republiken och mörda Sarajevo, symbolen för det multietniska motståndet.

För en analys med många olika orsaker, några tankar om självbestämmande

Vi måste alltså föreslå en alternativ analys av kriget, som tar hänsyn till många olika orsaker, och som avvisar falska idéer om att det bara finns en ansvarig (de serbiska myndigheterna och deras allierade) likaväl som att alla nationalismen är likadana. Vi kan och måste visa på likheterna, det gemensamma ansvaret, den gemensamma trenden att bygga förtryckande (eller etniskt rena) nationalstater. Men ansvaret faller inte lika tungt på alla. Det är inte samma metoder som använts för att genomföra politiken.

Det är planerna på ett Storserbien som fört kriget till flera republiker.

De planerna startade i Kosovo. Men alla myndigheter och folkgrupper i Jugoslavien hade ett ansvar för att bekämpa det. Istället fick deras trångsynta nationalism dem att göra Kosovo till "Serbiens inhemska problem". På samma sätt är serberna i Kroatien ett inhemskt problem för ett "självständigt" Kroatien.

När den jugoslaviska armén intervenerade i Kroatien och planerna på ett Storserbien lades fram, sade man inte att det var för att förneka kroaternas rätt till självbestämmande. Det gjordes i namn av självbestämmanderätten för serberna i flera republiker, och det användes för att krossa albanernas och de bosniska muslimernas rättigheter.

Man svänger sig med talet om "folkens" rätt till självbestämmande utan att på något sätt precisera det: vad är ett folk och vem har rätt att bli ett folk? Var uttrycks denna rätt, inom vilket territorium och hur?

Det är alltså nödvändigt att fundera mer kring självbestämmanderätten och hur man använder det i ett sådant sammanhang som den jugoslaviska federala statens sammanbrott.

Det finns inga skäl att göra en fetisch av den tidigare jugoslaviska konstitutionen. Men det är intressant att påminna sig vilka rättigheter den erkänner: genom att varje republik har vetorätt på federationens område, måste alla förändringar av yttre och inre gränser ske i samförstånd, det vill säga med enhälliga beslut. Rätten till avskiljande erkänns för de "nationer" som bildar republikerna i Jugoslavien (inte för de nationella minoriteterna). Men den rätten måste utövas i samförstånd.

- Den första stötestenen blir förstås ***de nationella minoriteterna***. Vissa av dem får enligt konstitutionen rätt till territorium, men inte rätt till avskiljande eftersom de har en yttre "referensstat". Det gäller albanerna. Men det är en inskränkning i rätten till självbestämmande som beror på tidigare styrkeförhållanden. Albanerna krävde från början att betraktas som ett fullvärdigt folk, med rätten att enas med Albanien eller bilda en suverän republik. (Det är inte säkert att det var mest tilltalande att bara gå upp i Albanien.) Att det finns en "yttre" stat hindrar inte etniska grupper som är "nationella minoriteter" utanför den staten från att ha nationella krav. Om de känner sig illa behandlade som nationella minoriteter, kommer det att födas ett nationellt medvetande som kräver en separat stat. Det finns ingen "vetenskaplig definition" av en "nation" eller av vem som har rätt att vara det (vem har dessutom "rätt" att "definiera" en äkta "nation"?). Ingen av de jugoslaviska "nationerna" uppfyllde hela raden av objektiva och systematiska kriterier för en nation.

Skillnaderna mellan dem och hur de uttrycks i ett "nationellt medvetande" är historiskt betingade, och utvecklas hela tiden.

Titos regim erkände att det fanns nationella strävanden och skapade därför de olika republikerna. Dessa var i sig själva mångetniska och historiskt bestämda.

Av historiska skäl är folken uppdelade på flera stater. Det påverkar deras medvetenhet, och inte på ett enkelt sätt. Det är inte givet att tanken på återförening ska vara tilltalande eller motbjudande. Så har tanken på en tysk återförening stått olika högt i kurs vid olika tider. Och synen på Albanien bland albaner i Kosovo har förändrats, och kommer att förändras.

Så från den tidpunkt då Jugoslavien böljade upplösas eller ändras till en union av suveräna stater, måste reglerna gälla alla. Serberna i Kroatien, lika väl som albanerna i Kosovo.

Att säga att reglerna gäller alla, betyder inte att alla måste välja samma lösning oberoende av historiska omständigheter. Det är inte självklart att välja att upprätta en nationalstat.

- Det andra problemet med den jugoslaviska konstitutionen uppstår när det råder oenighet, eller **när förhandlingarna mellan erkända suveräna nationer strandat**. Kroatiska och slovenska representanter hävdar med all rätt att de hade fastnat i ett dödläge, när de förklarade sig självständiga. De serbiska myndigheterna och Markovicregimen, som stöddes av IMF, blockerade alla planer på en union av suveräna stater. De menar därför att deras självständighetsförklaringar var "olagliga" (enligt konstitutionen) men legitima. En helt annan fråga är om de var politiskt kloka.

Om detta finns det olika bedömningar i Jugoslavien, även bland dem som stöder de självständiga staterna. En del i Kroatien och Slovenien, men framförallt i Bosnien-Hercegovina, såg ensidiga självständighetsförklaringar som "olagliga", legitima men politiskt felaktiga. Då är det inte längre en fråga om principer, utan en bedömning av vad som stod på spel, framförallt av risken för krig. Makedonien och Bosnien-Hercegovina hotades själva direkt av sammanbrottet för ett gemensamt ramverk, antingen det var en jugoslavisk ram eller en balkansk.

- Den tredje frågan, om vi ser rätten till avskiljande som garanterad, är **hur den ska tillämpas**. Är det en rätt för **folken** (det vill säga för etniska grupper) eller för **republikerna**? Det är desto viktigare som republikerna i Jugoslavien oftast var mångetniska, ja flernationella (även om Slovenien var homogenare och därför mindre problematiskt).

Gränserna mellan republikerna i det andra Jugoslavien upprättades genom överenskommelser, som också tog hänsyn till hur republikerna såg ut, och som dessutom garanterade alla ett gemensamt jugoslaviskt medborgarskap. Kroatien bildades, som nämnts, som en stat för det kroatiska folket och det serbiska folket i Kroatien. De senare hade bott där i århundraden. Efter det fascistiska folkmordet från 1941 och framåt mot judar, zigenare och serber i Ante Pavelićs Storkroatien, var en sådan konstitutionell balans ingen bagatell. Gränserna inåt och utåt bildade en helhet.

Så det går inte att föreställa sig att det samtidiga hotet mot Jugoslavien och mot dessa republikers/staters karaktär inte skulle påverka människors medvetande, att det inte skulle återuppliva det förflutnas fruktan, när de nya regimerna samtidigt använde sig av det förflutna! När Titosystemet råkade i kris, återuppstod konflikterna från 1941!

Hotet mot gränserna

Rätten till självbestämmande innebär i grunden möjligheten att ifrågasätta nuvarande inre och yttre gränser. På den nivån är serb-nationalisternas "logiska" argument välgrundat. Men man

måste fortfarande bevisa att ett sådant ifrågasättande skulle leda till något bättre. Ingen har visat att det är möjligt eller progressivt att bilda en egen stat i alla lägen.

Rätten till självbestämmande betyder inte att avskiljande alltid är den bästa lösningen.

Den betyder ännu mindre att självständiga stater måste bli en-nations-stater i etnisk mening. Självbestämmande måste betyda ett ansvar att välja och rätten till självstyre. Det betyder inte samma universella lösning för alla.

I praktiken är det inom forna Jugoslaviens territorium omöjligt att dra om gränserna efter etniska linjer, och att bilda homogena nationalstater genom att förena alla av samma nationalitet. Det är omöjligt utan massakrer, assimilering eller massförflyttning av befolkning. Det gäller serber, kroater och albaner. Om rätten till självbestämmande skulle tolkas som "etnisk" rätt till ett visst territorium, skulle flera republiker slås sönder. Krig skulle bli oundvikliga och permanenta. Det gäller också förslaget om etniska kantoner i Bosnien-Hercegovina.

Dessutom, om alla serber förenades i samma storserbiska stat, skulle de fortfarande vara i minoritet. Hälften av serberna i Kroatien lever i blandade samhällen i de stora städerna. De har liksom Sarajevo blivit hinder på vägen i logiken mot etniskt rena stater. Det är därför omöjligt att tänka sig att enda sättet att försvara en folkgrupp mot möjliga faror vore att föra samman den i en "ren" stat. Det är i banden mellan mångfolkliga självständiga stater och i de ömsesidiga rättigheterna för alla nationella grupper som man måste söka frivilliga, självvalda, lösningar.

Och slutligen: det finns inget fritt självbestämmande i en omgivning av lögnar och under ett terroristiskt tryck från väpnade styrkor som vill genomdriva "sin" lösning eller sin fanatism. Det finns inget fritt självbestämmande, när en nation klumpas ihop och kollektivt anklagas för gångna brott, när alla kontakter med den nationen betraktas som "kollaboration med fienden" och förräderi mot "den nationella saken". Det finns inget fritt uttryckt självbestämmande utan total frihet till individuellt val. Det finns ingen kollektiv "identitet", som kan bestämmas av några få i allas namn och påtvingas dem som enda tanke- och livsmodell.

Inget folk kan heller vara fritt på andras bekostnad.

Vi får ofta höra att de här folken på Jugoslaviens territorium bara har samexisterats när de tvingats till det av ett yttre "ok" (ett imperium, den serbiska monarkin, Titos regim). Men varför inte pröva ett *inre* kitt: demokratin?

Det är bara om de olika folkgrupper som lever på det här territoriet får ta det fulla ansvaret, det är bara på basen av deras gemensamma intressen, som samexistens åter kommer att bli möjlig, inom de statsformer de själva väljer.

Gränsernas betydelse kommer då att bli omvänt proportionell till graden av individuella och kollektiva demokratiska rättigheter. Ju mer alla mäns och kvinnors, alla individers rättigheter kan garanteras, desto mindre kommer gränserna att betyda.

5. Självförvaltningens kris

Jugoslaviens kris är total. Liksom i de andra så kallade socialistiska länderna är det en kris för regeringen, statens institutioner, egendoms- och produktionsförhållandena. Men den har sin egen rytm och sina egna former.

Sedan början av 80-talet har den federala regeringen brottats med en stor skuld. Ante Markovics regering hade en plan för att återupprätta kapitalismen i hela Jugoslavien, och samtidigt återcentralisera landet med stöd från långgivarna, särskilt från IMF.

Det var i huvudsak en icke-nationalistisk linje, öppen för utländskt kapital och för att inlemmas i världsmarknaden och i Europamarknaden. Den linjen kom på konfrontationskurs med republikernas regeringar (även med marknadsanhängarna) i ett läge, då den ekonomiska krisen och den ojämna utvecklingen inom landet drev de rikaste republikerna att vilja bli av med de andras ”börda”. De andra beskrevs gärna som ”inkompetenta”, ociviliserade, kort sagt som ”ovärdiga” Europa.

När den serbiska nationalismen blossade upp, blev de icke-serbiska republikerna rädda för varje form av ”jugoslaviskt” projekt. Kriget fullbordade den gamla federationens sammanbrott. Markovic-regeringen kunde inte överleva.

De viktiga förändringarna skedde sedan i republikerna. De statliga institutionerna och lagarna ändrades så att de nu tenderar att stadfästa ”marknadsekonomin”, som ska lyda kapitalismens lagar.

Men det fanns en typisk vaghet i programmen för de partier som kom till makten under de första flerpartivalen 1989-90, under perioden omedelbart efter kommuniststyret. Nationalistiska värden fördes fram över allt annat.

Det fanns skillnader mellan republikerna. De rikas Europa är förvisso attraktivt för alla folkgrupperna. Alla identifierar sig med det, och alla – även ”socialisten” Milošević – vill stödja sig på marknaden och privategendomen. Men de har inte samma möjligheter att komma in i den kapitalistiska världen eller att ta emot kapitalinvesteringar.

Så på en del håll (i de rikare republikerna) ses uppdelningen i nationalstater som ett sätt att skynda på anpassningen till väst. För de fattigare kommer man däremot att få se ett pragmatiskt (”populistiskt” eller realistiskt?) motstånd mot marknaden. Samma slags skillnad kan man se mellan den tjeckiska och den slovakiska republiken. Alla republiker (utom Slovenien, som är mer homogent) har förlorat i stabilitet, när Jugoslavien brutits upp i omöjliga nationalstater. Mot den bakgrunden är det logiskt att sociala och politiska frågor sopats undan av kriget och av konflikterna mellan de olika folkgrupperna. Enda undantaget är Slovenien, som har undgått att dras in i kriget.

Sociala frågor återuppstår i Slovenien

I Slovenien har den fackliga aktiviteten ökat, samtidigt som samhällsekonomiska frågor åter hamnat i förgrunden. Den maktavande högerkoalitionen splittrades så snart den skulle gå vidare från oppositionsstadiet till den svåra uppgiften att göra alternativa förslag.

”Självständighetsförklaringen (25 juni 1991) skedde under en ekonomisk kris, som redan har hotat den nya marknadsvänliga DEMOS-regeringens stabilitet”, betonade Rastko Mocniok, ledare för det socialdemokratiska förbundet i Slovenien, en liten utomparlamentarisk organisation som försöker förena 68-generationen av intellektuella, företagsledarna inom den ”socialistiska självförvaltningen” och fackföreningsfolk. Skillnaderna doldes tillfälligt av ”krigstillståndets logik” och den censur det medförde. ”En häxjakt i media och inom ekonomin har ersatt politiska program. Men problemen har snabbt kommit i centrum igen.”

Det utkast till lag som splittrade den regerande högerkoalitionen DEMOS gällde privatiseringen av den offentliga sektorn, som var helt dominerande (även om det funnits småföretagsamhet i årtionden inom jordbruk och hantverk). Man diskuterar också att återföra jordegendomar till de forna ägarna. Det är i praktiken kyrkan som skulle tjäna mest på det.

Det skulle leda till en upplösning av de jämförelsevis produktiva kooperativen å ena sidan, och drabba de stora nationella skogarna å andra sidan, med svåra ekonomiska och ekologiska konsekvenser. Privat kapital saknas här, som på andra håll. Det finns många hinder för privatiseringen liksom i de andra så kallade socialistiska länderna. Det saknas inhemskt och internationellt kapital, det finns problem med privatiseringens sociala bas och legitimering. Till det ska man lägga att de nya regimerna är så instabila, på grund av federationens sammanbrott och kriget. Konflikterna i det forna Jugoslavien avskräcker möjliga investerare, trots de slovenska ledarnas ansträngningar att få bankerna att behandla dem som ett särfall.

Dessutom försåg de andra republikerna Slovenien med en stor del av de produkter som sedan exporterades efter förädling, och de var en viktig marknad för Sloveniens produktion. Inkomsterna har sjunkit med 30 procent sedan självständigheten. Recessionen är mycket djup och skapar arbetslöshet, som fortfarande var något okänt på 80-talet.

Å andra sidan finns det speciella problem i självförvaltningssystemet som förstärker den sociala instabiliteten och den legala osäkerheten. I Slovenien är "socialismen" möjligen inte så diskrediterad som på andra håll. Den verkligt "stalinistiska" perioden var så kort, och de slovenska kommunistledarna tillhörde de mest reformvänliga och liberala. De hade också vissa politiska och ekonomiska framgångar. Trots att den fortfarande splittrade vänstern saknar trovärdiga svar är frågan om arbetarnas villkor här mer än någon annanstans en "kultur", om än inte ett konkret program. *Det är en fråga om värdighet och social rättvisa.* De kompromisser som förhandlas fram om egendomslagen kommer utan tvivel att bli mer "sociala" och ge mer deltagande åt medborgarna i Slovenien än någon annanstans.

Högerpartierna har splittrats sedan premiärminister Jože Mencinger, en ekonom som var oense med lagutkastet, avgick i november 1991. När Harvard-"experten" Jeffrey Sachs, som efter att ha först varit rådgivare åt den bolivianska regeringen härjade i Polen, kom på besök till Slovenien visade sig de strategiska skiljaktigheterna: skulle man genomföra chockterapi eller ej? Snabba privatiseringar eller ej och till vems fördel? Att se "chocken utan terapi" i Polen och Östtyskland kommer kanske att stämma till eftertanke.

I alla tidigare "socialistiska" länder är ägandeförhållandena oklara. Byråkratin är inte laglig ägare och staten har själv regerat "i arbetarnas namn". Men i forna Jugoslavien mer än någon annanstans är egendomen fortfarande mer "ingens", därför att den är "allas". Den sista konstitutionen från 1974, som infördes på Titotiden, utslöt uttryckligen tanken på statlig eller gruppegendom. Så vem kan besluta om privatisering och om vem som ska tjäna på den?

Liksom på andra håll har politiken sockrats med förslag om aktiedelning för arbetarna. Men bortsett från att aktierna knappast har något värde i en ekonomisk kris, som fördjupas av det skyddslösa mötet med världsmarknaden, innebär de uppenbarligen ett steg tillbaka för Jugoslavien. Tanken är att arbetarna ska betala för den rätt att delta i företagets styre, som de hela tiden har haft gratis (även om man kan diskutera vad rättigheterna inneburit i praktiken). Men framförallt skulle införandet av aktier, även om de delades ut gratis, innebära att företagen styrdes efter en annan logik och risken skulle öka för att arbetare avskedades.

Självförvaltningen var för arbetarna ett slags "negativ" makt, som en vetorätt. Självförvaltningsstrukturerna hade inga möjligheter att styra makroekonomin, de övergripande ekonomiska valen, i det jugoslaviska systemet. I praktiken innebar självförvaltningen, med variationer mellan olika områden, rätten att känna till eller rätten att delta i beslut. Rättigheterna var mer omfattande när det gällde frågor om löner, anställning, kollektiv konsumtion än när det gällde investeringar. Mer än i andra östeuropeiska länder uttryckte de sig som ett speciellt konfliktfyllt samförstånd mellan arbetarna och företagsledarna. Strejker kunde bryta ut, när det samförståndet upphörde, eller när självförvaltningsorganets beslut inte respekterades. Så det är inte förvånande att en del av de tidigare företagsledarna, särskilt inom

de områden där styrkeförhållandena inte möjliggjorde större brytningar, försöker basera sig på denna tradition för att förstärka sin makt. Den makten står nu på spel.

Den före premiärministern Mencingers linje kännetecknades framförallt av att han försökte skada sig ett stöd bland de tidigare företagsledningarna, genom att ge dem stor tyngd i en ”mjuk” privatiseringsprocess. Det skulle främst gälla små och medelstora företag, men också 300 stora. Mot den planen stod Jeffrey Sachs plan, vilken föreslog att finansinstitutioner skulle bildas för att styra ”gemensamma investeringsfonder”. Fonderna skulle innehålla aktieportföljer, och en betydande del av dem skulle delas ut gratis till befolkningen och en kärna skulle kontrolleras av staten, som skulle bli den verkliga ägaren i väntan på trovärdiga uppköpare. Logiken i Sachs plan är att koncentrera den verkliga makten till dessa institutioner, och de skulle sedan kontrollera företagsledningar som utsågs på ”tydliga” kapitalistiska grunder. Den här ”modellen” föreslås överallt av Jeffrey Sachs, och syftet är att så snart som möjligt bryta med ett förvaltningssystem, där det skulle finnas kvar några slags självstyresrättigheter eller samförstånd mellan företagsledning och arbetare.

Det innebär att den ”sociala egendomen” nedmonteras genom **”förstatligande”**, i väntan på en hypotetisk privatisering. På det här området är högern själv splittrad, och delvis fånge i sina egna marknadsvänliga argument. De tidigare kommunistiska företagen anklagas givetvis för att vilja behålla sin makt. Men den slutliga kompromissen kommer förmodligen att i hög grad baseras på dem.

En av de viktiga frågorna inför framtiden blir förhållandet till grannländerna – Centraleuropa, Tyskland och de forna jugoslaviska republikerna. Behovet av en säker marknad kommer att utöva ett tryck för att återupprätta ekonomiska överenskommelser med dessa länder.

En kris för självförvaltningsprojektet?

Dagens sammanbrott för Jugoslavien är inte resultatet av demokratin. Det beror å ena sidan på de odemokratiska regeringarnas handlingar, och å andra sidan på den djupa samhällsekonomiska krisen som fördjupat klyftorna mellan republikerna.

I själva verket undergrävdes solidariteten inom systemet av bristen på öppenhet, av bristen på kontroll för dem som drabbades av besluten. Det vill säga, av bristen på självförvaltning på den makroekonomiska nivån där strategiska val fattas. Den bristen på öppenhet och den upplösningen av systemet kommer bara att förvärras av marknadsförhållanden.

Å andra sidan är det inte möjligt att klara sig utan vissa marknadsinslag, utan en del relationer med världskapitalismen och visst beroende av privatkapital. Lika lite står valet mellan ett skenbart oberoende som bryter alla band från det förflutna, och tvångsenande utan att bry sig om folkgruppernas egna önsknings.

Så hela frågan är: vem bestämmer, vem kontrollerar, vem bedömer vilka samarbetsformer och vilka metoder som är effektivast – från alla folkgruppers synpunkt?

Under en hel historisk period formulerades självförvaltningskraven i Jugoslavien och Polen som de tre ”s:en” (de tre ”samo”): självstyre, självfinansiering, självbestämmande. Som helhet är det en bra beskrivning av en modell för självförvaltning som bara existerar på nivån av enskilda företag, sammanknutna av marknaden. Det sågs som en frigörande modell jämfört med en plan (och en stat) som hade varit allestädes närvarande, och vars direktiv visade sig stå i motsättning till varje verklig självförvaltning.

Förvisso innebär tanken på eget ansvar för förvaltningen i företaget en utmaning mot ett system med tvångsleveranser och administrativa order.

Men den jugoslaviska erfarenheten visar, att självförvaltning som förenas av marknaden inte medför demokrati. Tvärtom, på många sätt kan man säga att marknaden förlängde enpartisystemets överlevnad. På samma sätt var det ursprungliga målet för Gorbatsjovs perestrojka att införliva marknadsmekanismer, som antogs vara effektiva och leda till viss liberalisering, i enpartisystemet.

Man associerar ofta marknad med ekonomiskt ansvar, men när marknaden styr är det verkliga ansvaret vagare och de ekonomiska besluten otydligare. Där det egentligen rör sig om samhälleliga val, kommer valen att lämna demokratins område och bli ”experternas” ansvar å ena sidan, och ”marknadslagarnas” (som antas vara universella och oantastliga) å den andra. Det utvecklas en lönearbetarmentalitet, ansvar undviks, passiviteten ökar – och självförvaltningen blir lidande.

Det är mer eller mindre vad som hänt i Jugoslavien, även om utvidgningen av marknaden åtföljdes av en utvidgning av självförvaltningens rättigheter, så att det fanns en viss demokrati inom företagen. I praktiken avstod arbetarna från kontrollen över allt som verkade vara stora ”ekonomiska” eller monetära frågor. Frågor, som tycktes desto mer komplicerade som de presenterades av ”experter”, utan att det fanns klara och tydliga alternativ att välja mellan. I stället koncentrerade arbetarna sin uppmärksamhet på de enda ”konkreta” frågor som fanns kvar: att försvara jobben, lönerna, den kollektiva konsumtionen. Men de kunde aldrig få fullständig överblick över de ekonomiska sambanden ens på företagsnivå, på en ort eller inom en bransch. Det fanns inget samband mellan alla de enskilda beslut som fattades. Marknaden i förening med det jugoslaviska självförvaltningssystemet omöjliggjorde en socialistisk omvandling (med frigörelse, kontroll över beslut och behov). Men det var ändå inte en kapitalistisk marknad: konkurrens för profit var inte den mekanism som reglerade investeringarna. Arbetarna fick ställning som lagliga förvaltare (även om verkligheten såg annorlunda ut) och detta kopplades till en kritik av kapitalistisk utsugning och av möjligheten att berika sig på andras arbete.

Den kapitalistiska privategendomen var mycket begränsad, och det fanns ingen kapitalmarknad. Likaså skulle självförvaltningsrättigheterna ha varit meningslösa för arbetarna, om de hade inneburit att de kunde avskedas.

Problemet låg i de övergripande sambanden. Kapitalistiska mekanismer infördes samtidigt som de förkastades. **Det fanns ingen ickekapitalistisk regleringsmekanism** för att motverka slöseri och obalans (obalans mellan branscherna, utlandsskulden, inflationen, arbetslöshet på grund av att det inte skapades tillräckligt många jobb, regional ojämlikhet). Marknaden kan inte, inte ens om den kallas ”socialistisk”, lösa dessa problem. Dessutom kombinerades marknaden med byråkratiska sätt att fatta beslut, till exempel de lokala myndigheternas val att satsa på prestigeinvesteringar.

Förluster ledde aldrig till rationaliseringar eller stängningar av företag, eftersom det inte fanns något privat risktagande i det här speciella systemet av ”samhällsägande”. Men det fanns inte heller någon mekanism som ledde till solidariska omstruktureringar, som gjorde det möjligt att motverka det slöseri som de berörda själva såg. Företagens inbördes skuldsättning och underskottet i utlandshandeln, vilket finansierades genom massiva lån på 70-talet, kom att sätta punkt för det här systemet.

Självförvaltningen var maktlös gentemot den byråkratiska planen, liksom den var maktlös gentemot marknaden. Av detta kunde man i Jugoslavien ha dragit slutsatsen, att självförvaltningen behövde andra regleringsmekanismer för att dess stora framstegspotential skulle komma till sin rätt. Var det inte så att bristen på demokrati, som doldes bakom marknadsrelationerna, i själva verket var orsaken till krisen? Den ”liberala” ideologin tog överhand och den fick istället självförvaltningen att framstå som ansvarig för marknadens ineffektivitet.

Marknaden mot självförvaltningen – en ny era

Fackföreningen Solidarność i Polen hade också på sin tid krävt mer marknad för mer självförvaltning, i motsats till partiet-staten som styrde planen. Då gällde det inte att privatisera, utan att socialisera, statlig egendom – det vill säga att föra den under samhällets kontroll.

I Sovjetunionen kombinerades nyligen kravet på självförvaltning med krav på mer marknadsbaserad decentralisering i sådana stora rörelser som gruvstrejken 1990. Men den nye ryske presidenten Jeltsins dekret efter det misslyckade kuppörsöket i augusti 1991 angav samma inriktning för det forna Sovjetunionen som för övriga Östeuropa.

Att det sovjetiska kommunistpartiet upplöstes innebär inte bara, eller ens främst, att byråkraterna från den gamla nomenklaturen drivs ut ur företagen. De kan konsten att omforma de nya privatiseringsdogmerna, så att de själva gynnas. Det är arbetarnas rätt att organisera sig på företagen som attackeras – och snart kommer öppna angrepp på alla former av arbetarsjälvstyre.

Liksom i Polen, Tjeckoslovakien och på andra håll kommer man att föreslå folk- eller arbetaraktier, men bara på villkor att det rör sig om enskilt aktieäggande, och att rätten att avskeda arbetare garanteras. Man kommer att förespråka de världsmarknadskriterier, som innebär att de mest ”effektiva” företagen också är mest bakåtsträvande på det sociala området.

Behöver vi betona att det är själva demokratin som hotas av ett sådant program? De starkaste anhängarna av marknadsliberalismen har nu övergivit sin tidigare retorik om att marknad och demokrati hänger ihop. De har en mer realistisk syn på sakernas villkor: nu är det Pinochet, Chiles förre diktator, som är modellen.

I den så kallade liberala pressen tvekar man inte ens att säga, att marknaden aldrig kunnat införas utan en stark stat. Givetvis finns det konflikter om formerna för denna starka stat i sådana områden som det forna Sovjetunionen eller det forna Jugoslavien. Ska den vara federativ, konfederativ eller bestå av olika republiker? Men i dagens debatt är det inte demokratin som diskuteras, utan vem som ska ha makten.

Det finns åsiktsskillnader om hur man ska ”sockra medicinen” så att de mest impopulära åtgärderna går igenom så lätt som möjligt. Men kärnan i förslagen är densamma. Frågan om demokrati underordnas helt det val som ett litet fatal redan fattat – nämligen valet att införa ”marknadsekonomi”.

Å ena sidan har de förslag och program som förts fram av de nya makthavarna aldrig diskuterats demokratiskt. Det finns ett växande folkligt missnöje. Det syns i valresultaten, så snart den första fasen, då man enas i kamp mot det gamla systemet, går över i nästa fas. Då ställs frågan: vad ska man göra nu?.

Men å andra sidan menar ledarna ändå inget mer med ”demokrati” än val med flerpartisystem. Aldrig nämns demokratin i vardagslivet, på företagen, när det gäller de stora samhällsvalen.

Vad värre är, vi har gått från det byråkratiska godtyckets styre, censur, korrupktion och en självträffande pseudomarxismens dogmer – till nyliberalismens byråkratiska godtycke, censur, korrupktion och dogmer. Vi flyttas tillbaka till artonhundratalet. Man börjar med att terrorisera alla åsikter som på något sätt kritiserar marknaden och kapitalismen. Man gör ingen analys av det nuvarande systemet, man utvärderar inte vilka effekter som de nya åtgärderna redan lett till. Istället nöjer man sig med att byta gårdagens svart mot vitt i den officiella propagandan. Men sådana recept och med dagens kris i Östeuropa och på den kapitalistiska världsmarknaden kommer de östeuropeiska länderna att gå kraftigt tillbaka i utveckling.

Social frigörelse som en regleringsmekanism

Min ståndpunkt är inte att förkasta alla marknadsmekanismer. Inte heller säger jag nej till användning av pengar i vissa fall, till en kontrollerad användning av privat kapital och av världsmarknaden. Om man ser det så, är det inte mer upplysande att tala om blandekonomi än att tala om marknadsekonomi. För i någon mån blandar alla existerande ekonomier olika ägandeformer, olika styrmekanismer, och inslag från flera olika produktionsförhållanden. Alla måste använda sig av marknaden.

Den verkliga frågan är därför: Vem bestämmer? Vilken logik dominerar? Vilka är de sociala relationerna på och mellan företagen? Annorlunda uttryckt: privata investeringar, världshandel, marknad eller plan – för att göra vad? Det är frågan om *de berördas kontroll* som är avgörande. Det innebär med nödvändighet att marknadens och privategendomens ”lagar” måste inskränkas.

Men vilka är ”de berörda”? Individer, klasser, kön, nationella, regionala och internationella grupper! Eftersom varje människa kan ses ur flera olika synvinklar, räcker det inte med ett enda system för beslutsfattande och kontroll för att tillfredsställa alla mänskliga behov. Medborgare är både producenter och konsument. De är indragna i kollektiva relationer på olika nivåer, de påverkas i sina liv av olika slags problem, vid olika tidpunkter och i skilda sammanhang. En av de viktigaste frågorna i framtida tänkande om demokratins former är att utgå från denna komplexitet för att bestämma, vad som är det mest effektiva och mest rättvisa sättet att fatta beslut för olika slags problem.

Man mobiliserade aldrig de jugoslaviska arbetarnas kunnande fullt ut, även om självförvaltningssystemet kunde påverka arbetsvillkoren, organisationen och produktionens kvalitet och fördelning. För att åstadkomma en sådan mobilisering hade det varit nödvändigt att inrikta självförvaltningen på det ”konkreta arbetet”, som skapar de bruksvärden som människor sedan konsumerar.

För att göra det hade det varit nödvändigt att gå från verkstaden till företaget, från företaget till orten eller regionen, eller till hela branschen. Med andra ord, det hade varit nödvändigt att låta produktionens och distributionens organisering bli en del av vardagslivet, att låta självförvaltningen utövas inte bara på företagsnivå utan också tillsammans med konsumenterna på regional och branschnivå.

Det hade varit nödvändigt att låta andra kriterier än marknadens avgöra vilka omstruktureringar som vore effektiva och rättvisa. Det handlar om ekologiska, etniska, regionala och långsiktiga kriterier.

Det är därför man måste utgå från mänskliga mål för att bestämma medlen.

Medlen kan vara planen, marknaden och ägandeförhållandena, utan att vi gör några allmänna recept för hur den bästa blandningen ser ut. Mänsklig frigörelse och politisk demokrati kan både vara en stimulans och en regleringsmekanism för ekonomin. Det bör vara medvetna värderingar, som görs genom demokratiska beslut och med hjälp av vetenskapligt kunnande, som styr redskapen för att nå mänskliga mål.

Att upphäva privategendomen är inte samma sak som socialism. Men ”tvångsprivatiseringen” som nu genomförs kommer att vara precis lika förödande som Stalintidens ”tvångskollektivisering” på den sovjetiska landsbygden.

Vi måste förstås göra oss av med alla illusioner om att planerarna kan eller bör känna till alla behov i förväg och möta dem med centrala beslut. Men marknadskonkurrens i en ojämlig värld kommer inte att bli mer framgångsrik. Den kan precis lika gärna leda till totalitära

system, den kan bakom prisernas skenbara objektivitet dölja ett samhälleligt och nationellt förtryck precis lika grymt och ineffektivt som byråkratins diktatur.

Att uppfinna en radikal, ekonomisk, social och politisk demokrati, som kan ställa ekonomin i de mänskliga behovens tjänst, är inte lätt i en alltmer internationaliserad ekonomi. Men inför det växande barbariet – har vi då verkligen något annat val än att ta itu med uppgiften?